

Ιστορία, ιστοριογραφία, χαρτογραφία και δικαστική αρχαιολογία

Τα εργαλεία, οι ενέργειες και οι «συνέργειες» μέσα από τα προγράμματα ταυτοποίησης των θυμάτων του 1974

Μαρία Κτωρή

Πανεπιστήμιο Κύπρου
maria.ktoril@gmail.com

Παναγιώτης Μηλιώνης

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
panosmilionis67@gmail.com

ABSTRACT

Cyprus proclamation as an official independent state in 1960 is a milestone in the island's modern history. However, the given constitution contained provisions of a dichotomous nature, which caused problems both for the smooth functioning of the state and for the peaceful coexistence of Greek and Turkish Cypriots. The attempts at constitutional changes triggered the inter-communal fighting of 1963–1964, while the political, social and military instability of the following decade culminated in the Turkish invasion of 1974.

This study presents the tools and methods of history, historiography and cartography, highlighting their positive contribution to forensic archaeology. Specifically, the authors analyze the aspects, methodological tools and the contribution of historical, historiographical and cartographic research to the identification of possible burial sites and victims. The authors present these through case studies, which fall within forensic archaeology, and are contrasted both within the framework of the identification programme of the Republic of Cyprus and the programme of the Committee on Missing Persons in Cyprus. A point of reference is international groups of experts highlighting these tools; these experts helped organize and consolidate Cypriot identification programmes and the ways of continuously strengthening these aspects since the beginning of the first exhumations in 1999 until present. At the same time, the authors emphasize that the operation of these programs not only helps in the scientific verification of the identification of the remains, but, through the historical background of their operations reaching to present day, and together with oral testimonies, they can become a reference point for good practices (technical-scientific operations and methods), which foreign programmes could follow.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι δικαστικές ή δικανικές επιστήμες αποτελούν ένα σύνολο διαφορετικών γνωστικών πεδίων που χρησιμοποιούνται στη διερεύνηση εγκλημάτων στο πλαίσιο μιας αστυνομικής υπόθεσης, στο πλαίσιο μιας εμπόλεμης σύρραξης, στο πλαίσιο διερεύνησης εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, ή και στη διαδικασία

ταυτοποίησης θυμάτων από μαζικές καταστροφές (π.χ. ακραία καιρικά φαινόμενα, αεροπορικά δυστυχήματα κ.α.) (James κ.ά. 2014· Ubelaker 2015). Η βιολογική ανθρωπολογία έπαιξε σημαντικό ρόλο στη γέννηση και εξέλιξη της δικαστικής ανθρωπολογίας (Snow 1982), καθώς οι ανθρωπολόγοι καλούνταν συχνά να συμμετάσχουν σε προγράμματα εντοπισμού και ταυτοποίησης θυμάτων από συρράξεις (Cordner και McElvie 2002· Ferrándiz και Robben Antonius 2015· Ubelaker 2018).

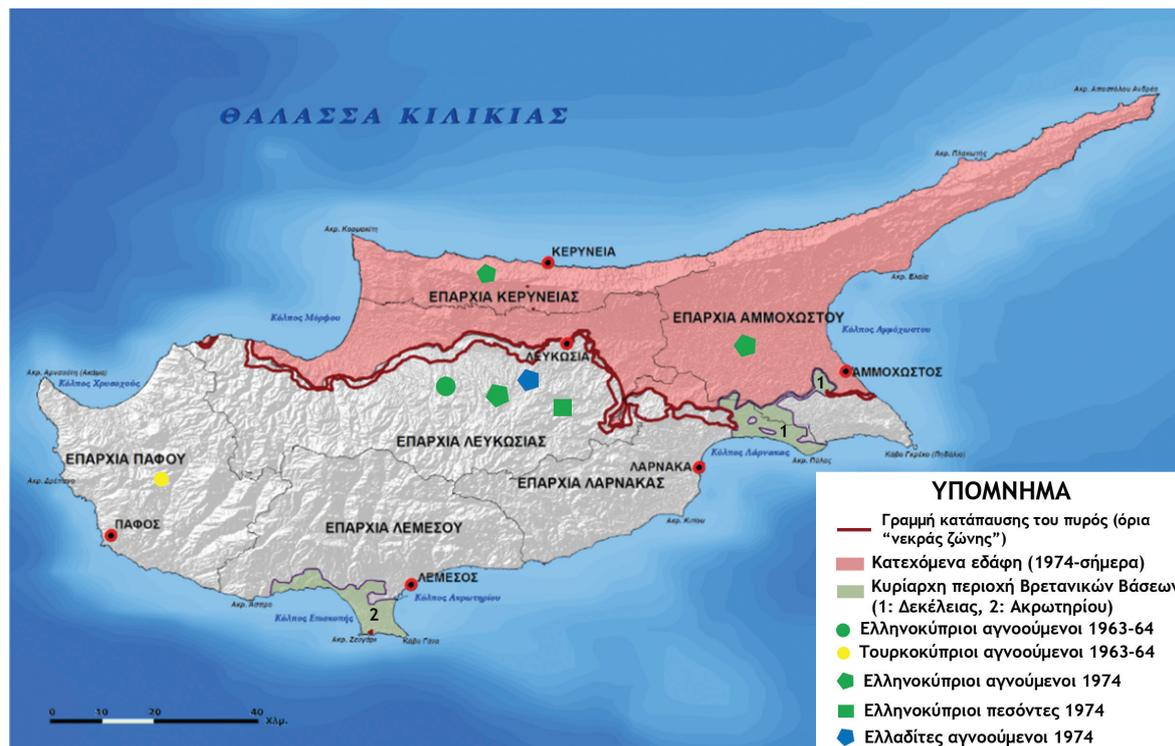
Ο συχνός εντοπισμός ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων στο πλαίσιο διερεύνησης αστυνομικών υποθέσεων έδωσε την ευκαιρία στους δικαστικούς επιστήμονες να εφαρμόσουν αρχαιολογικές μεθόδους για την τεκμηρίωση και εκταφή τους ήδη από τη δεκαετία του 1970 (Bass και Birkby 1978· Crist 2001· Scott και Connor 2001· Haglund 2001· Menez 2005). Ως δικαστική αρχαιολογία ορίζεται η εφαρμογή αρχαιολογικών μεθόδων και τεχνικών στο πλαίσιο διακρίβωσης της τύχης ενός θύματος, από την αστυνομία ή άλλο αρμόδιο σώμα (Groen 2018· Moran και Gold 2019). Η θετική της συμβολή επισημάνθηκε για τη διερεύνηση εγκλημάτων πολέμου (Haglund 2001· Stover και Ryan 2001· Jessee και Skinner 2005· Steele 2008), για τον εντοπισμό, την εκταφή και ταυτοποίηση σκελετικών καταλοίπων από τους παγκόσμιους πολέμους (Jonker 2018· Martin 2020· Kobiałka και González-Ruibal 2024· Kobiałka κ.ά. 2024), καθώς και στη διακρίβωση της τύχης αγνοουμένων σε μεταπολεμικά περιβάλλοντα (Schuldenrein κ.ά. 2017· Kim κ.ά. 2020).

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στις μεθόδους και τα εργαλεία της ιστορίας, ιστοριογραφίας και χαρτογραφίας, και στο πώς συνέβαλαν στην ενίσχυση των προσπαθειών εντοπισμού πιθανών χώρων ταφής αγνοουμένων στην Κύπρο. Οι συγγραφείς, μέσα από μελέτες περίπτωσης, επεξηγούν τη θετική τους συμβολή στις δικαστικές αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιούνται στο νησί, έχοντας ως κύριο άξονα της μελέτης τους την ανάγκη των οικογενειών των θυμάτων για διακρίβωση της τύχης των οικείων τους, και την επιστροφή των λειψάνων τους για αξιοπρεπή ταφή με σκοπό την ολοκλήρωση της διεργασίας του πένθους. Η δικαστική αρχαιολογία στην Κύπρο τίθεται πρωτίστως μέσα στο πλαίσιο της ταυτοποίησης των θυμάτων της τουρκικής εισβολής του 1974, αλλά και στον παγκόσμιο χάρτη αντίστοιχων προγραμμάτων που λειτούργησαν ή εξακολουθούν να λειτουργούν μέχρι σήμερα. Για το σκοπό αυτό, οι συγγραφείς συμπεριλαμβάνουν ένα σύντομο ιστορικό περίγραμμα των γεγονότων που ακολούθησαν την εισβολή και οδήγησαν στη σύσταση των προγραμμάτων ταυτοποίησης από την Κυπριακή Δημοκρατία και τη Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων (εφεξής ΔΕΑ). Επιπλέον, η διεπιστημονική εργασία που εκπονείται σε όλα τα στάδια της ταυτοποίησης των θυμάτων αποτελεί ένα πρότυπο σύνολο καλών πρακτικών· οι συγγραφείς εστιάζουν στο πώς μπορούν να εφαρμοστούν κάποιες ή και όλες οι πρακτικές σε ξένες χώρες που αντιμετωπίζουν αντίστοιχα ζητήματα.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, εντοπίστηκαν, συλλέχθηκαν και αναλύθηκαν ποικίλες πρωτογενείς πηγές. Έχουμε έτσι στη διάθεσή μας βίντεο, χάρτες και τύπο της εποχής υπό μελέτη, προφορικές μαρτυρίες, αλλά και συγγράμματα εμπλεκόμενων ενεργά στο θέμα των ταυτοποιήσεων από το 1974 ως σήμερα (π.χ. Σεργίδης 2016). Μελετήθηκαν ακολούθως οι επιστημονικές δημοσιεύσεις που αφορούν τα δύο προγράμματα ταυτοποιήσεων για την καταγραφή των εργαλείων και των μεθόδων των δικαστικών επιστημών, όπως και οι διαθέσιμες εκθέσεις του Προγράμματος Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Development Programme) που είναι αναρτημένες στην ιστοσελίδα τους και αφορούν τη ΔΕΑ. Τέλος, εκπονήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις¹ με Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους συγγενείς θυμάτων, τόσο της περιόδου των διακοινοτικών ταραχών του 1963–1964, όσο και της εισβολής του 1974· οι συνεντεύξεις καλύπτουν όλο σχεδόν το φάσμα των θυμάτων,

1 Η μαρτυρία περικλείει μέσα της πολλές άλλες σημασίες, οι οποίες όμως έχουν έναν κοινό πυρήνα, που δεν είναι άλλος από την κατάθεση της ιστορίας του πρωταγωνιστή, όπως αυτός τη βίωσε. Οι όροι «αφήγηση», «ιστορία ζωής» και «βιογραφία» έχουν εναλλάξιμες σημασίες και αποτυπώνουν την προσωπική μαρτυρία με διαφοροποιημένους τρόπους (McGarry και Walklate 2015, 83). Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε ο όρος της «αφήγησης», διότι μέσα από αυτήν μοιράζεται ο αφηγητής μέρη της ιστορίας του ή και όλη την ιστορία του.

Εικ. 1. Οι προσωπικές συνεντεύξεις με συγγενείς των θυμάτων (Ελλαδίτες, Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους), ανά επαρχία, περίπτωση (αγνοούμενος, πεσόντας), και περίοδο (1963–1964, 1974) (Χάρτης: Φωτόδεντρο μαθησιακά αντικείμενα, <https://photodentro.edu.gr/v/item/ds/8521/2910>, επεξεργασμένος από τους συγγραφείς).

προκειμένου να είναι το δείγμα όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικό (Feldman 1995· Holstein και Gubrium 1995) (Εικ. 1).

Αυτό το στάδιο ήταν καταλυτικό για να διαπιστωθούν οι παράγοντες που διαφοροποιούν τις καταστάσεις που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες μετά το τραυματικό γεγονός. Επιπλέον, δόθηκε η ευκαιρία να διακριβωθεί το πώς προσλαμβάνουν οι συγγενείς το κάθε κομμάτι της διαδικασίας ταυτοποίησης ξεχωριστά αλλά και συνολικά. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων φροντίσαμε να μην επηρεάσουμε τους συνομιλητές με οποιαδήποτε προσωπική μας άποψη για το ζήτημα των αγνοουμένων, και ήμασταν πρόθυμοι ακροατές με ενσυναίσθηση. Αποδεχτήκαμε τα όσα μας εμπιστεύτηκαν ως «αφηγήσεις αλήθειας» κατά το σχήμα της Porter (2007, 2016), αναγνωρίζοντας παράλληλα ότι ως ερευνητές απέχουμε από την αυθεντική εμπειρία του βιώματός τους (Hirsch και Smith 2002, 9) και ότι οι «πραγματικότητές» τους διαμόρφωσαν τις κατοπινές τους ζωές, τις εμπειρίες τους και τις αντιλήψεις τους για το παρελθόν (Connerton 1989· Hirsch και Smith 2002). Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε φιλικό κλίμα, σε χώρους όπου ένιωθαν πιο άνετα οι συνομιλητές, καθώς θα έπρεπε ενδεχομένως να ανακαλέσουν πολύ τραυματικές εμπειρίες. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν αντιπαραβλήθηκαν με προηγούμενες έρευνες που εκπονήθηκαν για τις ανάγκες των συγγενών των θυμάτων και την ψυχοκοινωνική τους στήριξη (Killian 2016· Agathangelou και Killian 2019· CMP και ICRC 2021· UNRF και BAU 2021), όπως και ευρύτερες έρευνες για τις ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της εισβολής στους εκτοπισθέντες (Agathangelou και Killian 2002, 2009).

Μέσα από τις επιστημονικές δημοσιεύσεις και το διαθέσιμο φωτογραφικό υλικό, επιλέξαμε να παρουσιάσουμε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις μελέτης, στις οποίες οι προφορικές μαρτυρίες συνδυάστηκαν με ιστορικά και χαρτογραφικά δεδομένα, για τον εντοπισμό και ερμηνεία ταφών. Η συστηματική εφαρμογή δικανικών πρωτοκόλλων εκταφής όχι μόνο διασφάλισε την ακρίβεια και την αξιοπιστία των εργασιών πεδίου, αλλά επέτρεψε επίσης στους συγγραφείς να εξετάσουν με ποιο τρόπο θα μπορούσαν να μεταδοθούν ορθές πρακτικές σε αντίστοιχα προγράμματα στο εξωτερικό.

3. ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΙΣΒΟΛΗ, ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΣΒΟΛΗ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΑΓΝΟΟΥΜΕΝΩΝ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου 1974 κατά του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας, Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', καθώς και η συνεπακόλουθη τουρκική στρατιωτική εισβολή της 20ης Ιουλίου² αποτελούν σημεία-τομές στη σύγχρονη κυπριακή ιστορία που άλλαξαν και καθόρισαν τις τύχες όλων των Κυπρίων. Το πραξικόπημα, επιστέγασμα πολυετών προσπαθειών ανατροπής ή/και εξόντωσης του Μακαρίου Γ' (Χρυσάνθου 2004, 2018· Βουλή των Ελλήνων και Βουλή των Αντιπροσώπων 2018, 59–81), έφερε και τους πρώτους νεκρούς, 98 στο σύνολο (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019· Επιτροπή Καταρτισμού και Τήρησης Μητρώου Μαχητών της Αντίστασης 2021).

Το μεγαλύτερο μέρος των αγνοουμένων προέκυψε μετά την τουρκική στρατιωτική εισβολή στις 20 Ιουλίου 1974. Οι περισσότεροι αγνοούμενοι εκείνης της περιόδου ήταν Ελληνοκύπριοι στρατιώτες αλλά και πολίτες, ενώ υπήρχε και μικρότερος αριθμός Τουρκοκυπρίων αγνοουμένων. Επίσης, την ίδια περίοδο διαπράχθηκαν ωμότητες, μαζικές δολοφονίες ανυπεράσπιστων πολιτών, περιλαμβανομένων ηλικιωμένων, γυναικών και παιδιών και από τις δύο κοινότητες. Επιπλέον, καταγράφηκαν βιασμοί Ελληνοκυπρίων ανδρών και γυναικών (Μαχλουζαρίδης 1975· European Commission for Human Rights 1976· Sant Cassia 2005, 55· Ευσταθίου 2015) και Τουρκοκυπρίων γυναικών (Özkaleli και Yilmaz 2015). Πολλοί συγγενείς αυτών των ατόμων, τα οποία στη συνέχεια καταχωρήθηκαν ως αγνοούμενοι, πίστευαν ότι οι οικείοι τους ήταν αιχμάλωτοι. Στο τέλος των εχθροπραξιών, περί το Σεπτέμβριο του 1974, δημοσιεύτηκαν οι κατάλογοι με τους αιχμαλώτους και από τις δύο πλευρές, τόσο από την Κυπριακή Δημοκρατία όσο και από τον τουρκικό στρατό, οι οποίοι παραδόθηκαν στον Ερυθρό Σταυρό.

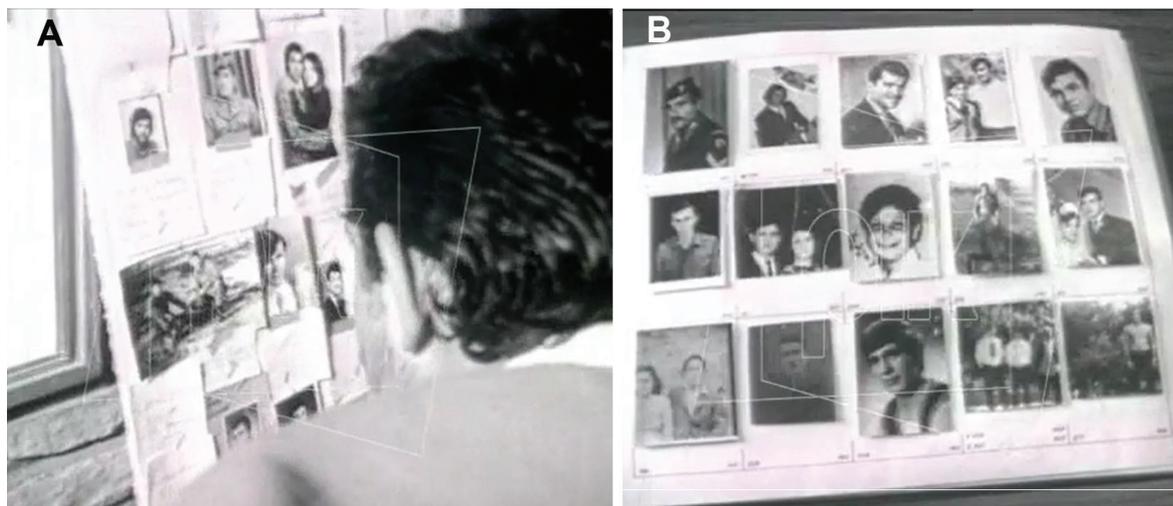
Οι λίστες δεν θεωρήθηκαν ολοκληρωμένες και αντιμετώπιστηκαν με βαθύ σκεπτικισμό και καχυποψία από την αντίθετη πλευρά. Παράλληλα, τα συναφή ψηφίσματα της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών καλούσαν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη να συνεργαστούν για τη διακρίβωση της τύχης των αγνοουμένων. Εάν ένα άτομο του οποίου η τύχη αγνοούνταν δεν περιλαμβανόταν στις λίστες, δεν θεωρούνταν απαραίτητα νεκρό ή αγνοούμενο. Η σταδιακή απελευθέρωση αιχμαλώτων μέχρι και τον Οκτώβριο του 1976, συνέβαλε στη διατήρηση της ελπίδας ότι τα άτομα που συνέχιζαν να αγνοούνται ενδέχεται και να ήταν ζωντανά (Σεργίδης 2016 21–6) (Εικ. 2).

Οι αγνοούμενοι του 1974 αποτέλεσαν τον συνεχή, επίσημο, συλλογικό και κοινωνικό «θρήνο των θυμάτων» (Krystal 1995). Ο Τύπος της εποχής βρήκε αναφορών ότι οι αγνοούμενοι ήταν ζωντανοί και κρατούνταν αιχμάλωτοι στην Τουρκία (Σεργίδης 2016 26–41). Στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές του '80, οποιαδήποτε υποψία ότι οι αγνοούμενοι ίσως ήταν νεκροί, ή ότι η ελπίδα να είναι ακόμη ζωντανοί αντέβαινε στη λογική, ή ακόμη και ότι υπήρχαν ελάχιστα αντιπαραδείγματα από άλλες χώρες, δεν εκφραζόταν καθόλου. Αντιθέτως, κυριαρχούσε το αφήγημα ότι οι αγνοούμενοι ήταν ζωντανοί και γίνονταν προσπάθειες απελευθέρωσής τους (Κασιμάτης 1997· Σεργίδης 2016 43–63). Μόνο αρκετά πρόσφατα άρχισε να εκφράζεται, χαμηλόφωνα και ως προσωπική άποψη, η υποψία ότι οι αγνοούμενοι ίσως να είναι νεκροί, και αυτή η άποψη ήταν συχνά ενάντια στην επίσημη εγκεκριμένη θέση και σπάνια παρουσιαζόταν στον αυτολογοκρινόμενο ελληνοκυπριακό Τύπο (Krystal 1995).

Ο κατάλογος των θυμάτων του πραξικοπήματος και της εισβολής καταρτίστηκε τελικά το 2000, κατόπιν απόφασης του Υπουργικού Συμβουλίου (αρ. 12/2000, ημερομηνία 04 Μαΐου 2000). Τα θύματα, συμπεριλαμβανομένων και όσων χάθηκαν τα ίχνη τους κατά την περίοδο 1963–1967, διακρίνονται στις εξής κατηγορίες και υποκατηγορίες (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019):

1. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες αγνοούμενοι της περιόδου 1963–1967
2. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες της περιόδου 1963–1967 (στην επίσημη ιστοσελίδα αναφέρεται ως «υπό ετοιμασία»)

2 Για προσεγγίσεις γύρω από τη διαφορετική ερμηνεία της στρατιωτικής παρέμβασης ως εισβολής από την επίσημη ελληνοκυπριακή αφήγηση και ως ειρηνευτικής παρέμβασης από την επίσημη τουρκοκυπριακή αφήγηση βλ., για παράδειγμα, Papadakis (2005).

Εικ. 2. Σκηνές από το ντοκιμαντέρ *Missing – Fate Unknown*, παραγωγής 1976: Α) Ελληνοκύπριος αιχμάλωτος που απελευθερώθηκε από τις φυλακές της Τουρκίας κοιτάζει αναρτημένες φωτογραφίες αγνοουμένων μήπως αναγνωρίσει κάποιον. Β) Άλμπουμ με φωτογραφίες αγνοουμένων (Πηγή: Κωνσταντινίδης 1976, επεξεργασία από τους συγγραφείς).

3. 126 υποθέσεις Ελληνοκυπρίων αγνοουμένων που δεν κατατέθηκαν αρχικά στη Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων

4. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες αγνοούμενοι της τουρκικής εισβολής

5. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες της τουρκικής εισβολής

5.1. Ελληνοκύπριοι πεσόντες της τουρκικής εισβολής

5.2. Ελλαδίτες πεσόντες της τουρκικής εισβολής

5.3. Ελληνοκύπριοι και Ελλαδίτες πεσόντες που τάφηκαν σε γνωστούς και άγνωστους χώρους στις κατεχόμενες περιοχές

6. Θύματα του πραξικοπήματος

6.1. Πεσόντες αντιστασιακοί

6.2. Πεσόντες πραξικοπήματος

6.3. Πολίτες θύματα

6.4. Ελλαδίτες πεσόντες πραξικοπήματος

4. ΟΙ «ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΕΣ ΕΞΑΦΑΝΙΣΕΙΣ» (ENFORCED DISAPPEARANCES) ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΓΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΣΥΓΓΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΘΥΜΑΤΩΝ: ΜΙΑ ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

4.1. Το διεθνές πλαίσιο των «αναγκαστικών εξαφανίσεων»

Η «αναγκαστική εξαφάνιση» είναι από τις σοβαρότερες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με τα θύματα που την υφίστανται να χαρακτηρίζονται ως αγνοούμενα ή ελλείποντα πρόσωπα. Πρόκειται για αυτόνομο αδίκημα και έγκλημα συνεχούς χαρακτήρα, που όμως δεν αποτελεί φαινόμενο του μακρινού παρελθόντος, ούτε περιορίζεται γεωγραφικά. Αντιθέτως, αυξήθηκε ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα σε περιοχές όπως η πρώην Γιουγκοσλαβία, Αργεντινή, Χιλή, Αλβανία, και συνεχίζεται τον 21ο αιώνα σε χώρες όπως το Ιράκ, Αφγανιστάν και άλλες (Scovazzi και Citroni 2007· Citroni 2021).

Για το περιεχόμενο των εννοιών «αγνοούμενοι» και «θύματα εξαναγκαστικής εξαφάνισης» έχουν χρησιμοποιηθεί πολλοί διαφορετικοί ορισμοί, συνοπτικοί ή ευρύτεροι, οι οποίοι αναλύουν διεξοδικά το πλαίσιο

στο οποίο υπάγονται τέτοιες περιπτώσεις. Στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιήσουμε τον ορισμό που διατυπώθηκε από τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (εφεξής ΔΕΕΣ): «*Αγνοούμενος*» είναι το πρόσωπο με άγνωστη τοποθεσία για τους συγγενείς του και, βάσει αξιόπιστων πληροφοριών, εκλείπει σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία εξαιτίας διεθνών ή μη διεθνών ένοπλων συγκρούσεων, μιας κατάστασης εσωτερικής βίας ή διαταραχών, φυσικών καταστροφών ή οποιαδήποτε άλλης κατάστασης που μπορεί να απαιτεί την παρέμβαση από την αρμόδια κρατική αρχή.

Ο παραπάνω ορισμός εμπεριέχει μια σειρά διαφορετικών υποομάδων, συμπεριλαμβανομένων ατόμων που ενδέχεται να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή τελούν υπό κράτηση, καθώς και ενήλικα άτομα ή παιδιά που είναι εν ζωή αλλά χωρίστηκαν από τις οικογένειές τους. Πρόσωπα που μπορεί να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή να τελούν υπό κράτηση συμπεριλαμβάνονται στη Διεθνή Συνθήκη για την Προστασία όλων των Ατόμων από Αναγκαστικές Εξαφανίσεις (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance), η οποία υιοθετήθηκε το 2007 από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με το ψήφισμα 61/177 και τέθηκε σε ισχύ το 2010. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 δηλώνεται: «*Αναγκαστική εξαφάνιση* θεωρείται η σύλληψη, κράτηση, απαγωγή ή οποιαδήποτε άλλη μορφή στέρησης της ελευθερίας από πράκτορες του κράτους ή από πρόσωπα ή ομάδες ατόμων που ενεργούν με την άδεια, υποστήριξη ή συγκατάθεση του κράτους, ακολουθούμενη από άρνηση αναγνώρισης της στέρησης της ελευθερίας ή απόκρυψη της μοίρας ή του τόπου του εξαφανισμένου ατόμου, που τοποθετούν ένα τέτοιο άτομο εκτός της προστασίας του νόμου».

Της Συνθήκης του 2006 είχε προηγηθεί η Διακήρυξη για την Προστασία όλων των Ατόμων από Αναγκαστικές Εξαφανίσεις (Declaration for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance), η οποία υιοθετήθηκε το 1992 από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με το ψήφισμα 47/133. Στον πρόλογο της Διακήρυξης του 1992 αναφερόταν ότι «η αναγκαστική εξαφάνιση υπονομεύει τις βαθύτερες αξίες κάθε κοινωνίας που δεσμεύεται να σέβεται το κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες και ότι η συστηματική εφαρμογή τέτοιων πράξεων είναι από τη φύση της έγκλημα κατά της ανθρωπότητας». Η αναγκαστική εξαφάνιση, σύμφωνα με τη Διακήρυξη του 1992, περιγράφεται ως η κατάσταση κατά την οποία τα άτομα συλλαμβάνονται, απάγονται ή κρατούνται παρά τη θέλησή τους ή άλλως στερούνται την ελευθερία τους από υπαλλήλους διαφόρων κλάδων ή επιπέδων διακυβέρνησης ή από οργανωμένες ομάδες ή ιδιώτες που ενεργούν για λογαριασμό ή με τη συγκατάθεση και υποστήριξη, άμεση ή έμμεση, της κυβέρνησης.

Από τα παραπάνω, καθίσταται σαφής η σημασία της προστασίας και διαφύλαξης του ατόμου, αφού η αναγκαστική εξαφάνιση καταστρατηγεί το ανθρώπινο δικαίωμα της ελευθερίας. Οι εξαφανίσεις υπό τη σκιά ολοκληρωτικών καθεστώτων στη Λατινική Αμερική, αλλά και ως απότοκο ένοπλων συρράξεων, πυροδότησαν μια σειρά εξελίξεων στον τομέα της διερεύνησης παραβάσεων της Συνθήκης του 2007, των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, στην επιστροφή των λειψάνων για αξιοπρεπή ταφή, αλλά και στην περαιτέρω εξέλιξη των δικανικών επιστημών (Rosenblatt 2015· Baranowska 2017). Ενδεικτικά αναφέρεται το έργο που επιτέλεσαν οι δικανικοί ανθρωπολόγοι Δρ. William Haglund και Δρ. Clyde Snow στη διερεύνηση των σφαγών της Srebrenica (σημερινή Βοσνία Ερζεγοβίνη), και της φάρμας Ονčара στο χωριό Vukovar (σημερινή Κροατία). Βάσει των ευρημάτων τους, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την πρώην Γιουγκοσλαβία (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) πρόέβη σε καταδίκη των ιθυνόντων (Stover και Peress 1998· Haglund 2001· Stover και Ryan 2001· Haglund και Sirkin 2002).

4.2. «Αναγκαστικές εξαφανίσεις» και Κύπρος: το ζήτημα των αγνοουμένων και των οικείων τους

Η περίπτωση των αγνοουμένων στην Κύπρο αποτελεί μια από τις τραγικότερες όψεις της σύγχρονης ιστορίας του νησιού, που προέκυψε από τις εχθροπραξίες μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Αποτελεί ακανθώδη πτυχή στην επίλυση του Κυπριακού προβλήματος και χρησιμοποιήθηκε ως καθρέφτης της βαρβαρότητας του «άλλου», μέθοδος με την οποία η κάθε πλευρά έχει οικοδομήσει την εικόνα του θύματος, χρησιμοποιώντας την ως εργαλείο για την αμφιλεγόμενη προπαγάνδα και την αιτιολόγηση της άκαμπτης στάσης της στις διαπραγματεύσεις. Αν και το ζήτημα των αγνοουμένων είναι ένα ανθρωπιστικό θέμα, ο τρόπος διαχείρισής του αποδεικνύει ότι τα ανθρωπιστικά θέματα πολιτικοποιούνται εύκολα και η «φύση» τους, στον

πυρήνα της, είναι πολιτική. Στην Κύπρο, οι οικογένειες των αγνοουμένων αποτελούν δύο φορές θύματα καταστάσεων που δεν μπορούν να ελέγξουν: πρώτον, της απώλεια των αγαπημένων τους, και δεύτερον, της ακατάλληλης αντιπροσώπευσής τους από την πολιτική ηγεσία, η οποία καλείται να διαχειριστεί το ζήτημα των αγνοουμένων στο πλαίσιο ευρύτερων πολιτικών θεμάτων. Είναι παράγοντες –εν μέρει οικειοθελώς– στην πολιτική σκηνή και των δύο κοινοτήτων (Sant Cassia 2001).

Μέχρι και τα τέλη του 20ου αιώνα, σπάνια εκφραζόταν η άποψη ότι ίσως οι αγνοούμενοι να είναι νεκροί (Σεργίδης 2016· Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2022). Το τραυματικό συμβάν αντανακλάται στον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου με την απώλεια της καλοσύνης και της ελπίδας. Για τους συγγενείς, ήταν και παραμένει δύσκολο να ανακάμψουν από το τραύμα, πόσο δε μάλλον να ρυθμίσουν τη ζωή τους αναλογιζόμενοι τις επόμενες γενιές, καθώς το τραύμα μετουσιώνεται σε φοβικό αντικείμενο. Αυτό, προκαλεί αποστασιοποίηση, η οποία εκούσια διαιωνίζεται (Garland 1998· Laub 2005). Η διαγενεακή μετάδοση του τραύματος είναι καθοριστική για την κατανόηση αυτής της δυναμικής. Η διαδικασία του τραύματος προϋποθέτει πρώτα τη διεργασία αυτού από την πλευρά του υποκειμένου και έπειτα από τα έμμεσα θύματα. Αυτό συμβαίνει, διότι το τραύμα δημιουργεί μια εσωτερική κατάσταση, στην οποία η ήδη επιτευχθείσα ικανότητα ταξινόμησης, επεξεργασίας, συμβολικής σκέψης και εμπιστοσύνης των άλλων καταρρέει και στη συνέχεια αυτή μεταφέρεται διαγενεακά (Cavalli 2012).

Οι δύο κοινότητες και οι οικογένειες των αγνοουμένων φέρουν ένα μεγάλο φορτίο θλίψης που υποσυνείδητα διασπείρεται στην κοινωνία, και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ιστορικού τραύματος. Πέρα από τις διαφορές στη θρησκεία και την κουλτούρα, οι ομοιότητες, και ειδικά ο πόνος που βιώνει ο συγγενής του αγνοουμένου αλλά και το, άμεσα ή έμμεσα, θύμα, είναι κοινός. Επίσης, η περιθωριοποίηση των θυμάτων και η εργαλειοποίησή τους από την κεντρική εξουσία ήταν αισθητές και στις δύο πλευρές, αποτελώντας δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Υπάρχουν τα άμεσα θύματα, καθώς και τα έμμεσα (δεύτερες και τρίτες γενιές συγγενών), που χρειάζονται ψυχοκοινωνική στήριξη και κυρίως λύτρωση μέσω της διακρίβωσης της αλήθειας, του εντοπισμού των οικείων τους, και απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης. Η νέα γενιά έμμεσων των θυμάτων που δημιουργείται από τις παρελθοντικές παραβιάσεις μαζικής βίας και του άμεσου αποτυπώματος που άφησε στους γονείς τους, δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το τραυματικό γεγονός μεμονωμένα, αλλά σε συνέχεια με την πρώτη γενιά. Ο όρος «νέα γενιά θυμάτων», αναφέρεται στους πολίτες, οι οποίοι βίωσαν το τραύμα της βίας έμμεσα και την ατιμωρησία συχνά άμεσα. Αν και οι ανάγκες των άμεσων θυμάτων παραμένουν επιτακτικότερες, η μνημόνευση προϋποθέτει την αποκατάσταση της αλήθειας και τη δικαίωση των θυμάτων. Αντίθετα, μια στείρα μνημόνευση μπορεί μόνο να αποπροσανατολίσει τις νέες γενιές. Ειδικότερα, στη δευτερογενή τραυματοποίηση που μεταδίδεται σε αρκετές περιπτώσεις με μη λεκτικούς τρόπους από τους ενήλικες στα παιδιά (μεταμνήμη) (Van IJzendoorn κ.ά. 2003· Hirsch 2012· Κόκκινος 2015), η εσφαλμένη ακολουθία μνημονικών τελετών μπορεί να δυσχεράνει τη θεραπεία και επούλωση του τραύματος στις επόμενες γενιές, παρά να τη διευκολύνει. Αυτό συμβαίνει, διότι η δευτερογενής τραυματοποίηση προκαλείται έμμεσα στις επόμενες γενιές και η ακολουθία θεραπείας πρέπει να εφαρμόζεται μεθοδικά, δίνοντας τη δυνατότητα στις οικογένειες να επεξεργάζονται το τραύμα αρχικά σε ατομικό και δευτερευόντως σε συλλογικό επίπεδο.

4.3. Η προφορική ιστορία ως θεραπεία του τραύματος μέσα από τη θυματοκεντρική προσέγγιση: τα θύματα-μάρτυρες οδηγούν στον εντοπισμό πιθανών χώρων ταφής

Ουσιώδες κομμάτι σε όλη τη σύνθετη διαδικασία αποτελεί η θυματοκεντρική προσέγγιση: αφορά εκείνους που επιβίωσαν από τις μάχες, τις κακοποιήσεις, τις ωμότητες, τον εκτοπισμό, ακόμη και το θάνατο των οικείων τους. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η δημόσια μαρτυρία των θυμάτων ακραίας βίας έχει αναδειχθεί ως κεντρικό εργαλείο για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης, την επούλωση του ατομικού τραύματος και την ορθή μνημόνευση των γεγονότων (McGarry και Walklate 2015, 127). Η συνέντευξη προφορικής ιστορίας αποτελεί την πύλη για τον μετασχηματισμό της αφήγησης σε μια μορφή εξομολόγησης. Κατά τη συνάντηση και την επιτέλεση της μαρτυρίας, εφόσον έχει προηγηθεί η επαφή ερευνητή και αφηγητή και έχει διαμορφωθεί το καλό κλίμα που επιτρέπει την ανεμπόδιστη επικοινωνία τους, η αφήγηση αλλάζει συγκινησιακό επίπεδο και μετατρέπεται σε εξομολόγηση (Στυλιανούδη 2002). Ο διάλογος προϋποθέτει έναν κοινό «νοητικό» τόπο, όπου πραγματοποιείται η συνέντευξη και λειτουργεί εποικοδομητικά στη μαρτυρία σαν ένας «οδοδείκτης» στη

διαδρομή της δόμησης της. Οι όροι του διαλόγου προσλαμβάνουν νέα νοήματα και όσο αυτός εξελίσσεται, επανα-νοηματοδοτεί τα γεγονότα, φωτίζοντας πτυχές που ενδεχομένως δεν είχε συλλάβει ο αφηγητής (Mishler 1996, 105).

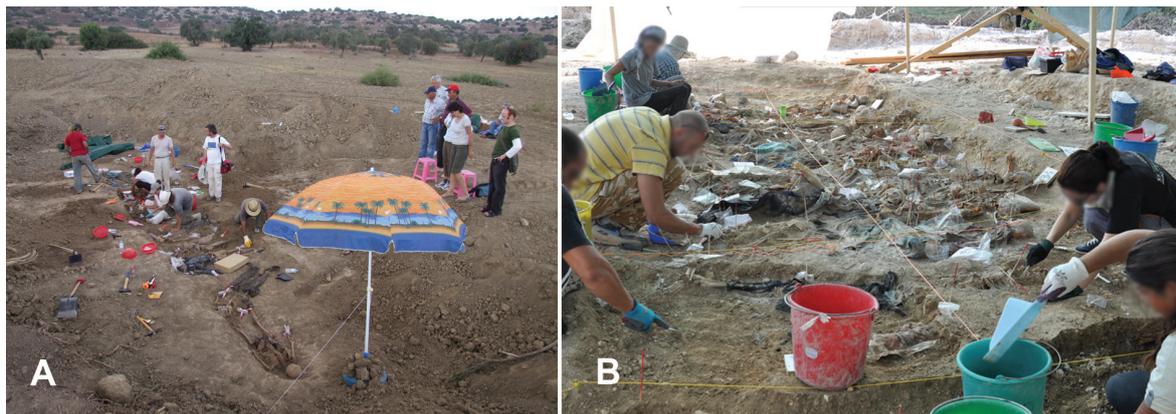
Ο τρόπος διεξαγωγής μια συνέντευξης είναι οικείος στους ερευνητές, οι οποίοι ακολουθούν τις καθιερωμένες μεθόδους της διεθνούς βιβλιογραφίας (Sommer και Quinlan 2018). Εκείνο, όμως, που είναι δυσδιάκριτο, είναι το πότε η μαρτυρία-αφήγηση εκκινεί τη θεραπευτική διαδικασία (Στυλιανούδη 2002). Η αφήγηση, παρά το θραυσματικό της χαρακτήρα, αποτελεί ένα μείγμα εικόνων, λέξεων, κινήσεων που συμπυκνώνει στον πυρήνα της την ιστορία του αφηγητή, μία ιστορία η οποία, στην εργασία αυτή, έχει την έκφανση ενός τραύματος ανοιχτού και αρκετές φορές ανεπούλωτου. Επομένως, σε αυτή τη διάσταση, η θεραπευτική ιδιότητα της συνέντευξης έγκειται και στη δόμηση της αφήγησης με τη βοήθεια του ερευνητή, αλλά και στην κατανόηση του γεγονότος, μέσω της απεύθυνσης του προβλήματος που ερευνάται σε μια ομάδα ατόμων και όχι προσεγγίζοντάς το μεμονωμένα. Επιπλέον, η αφήγηση δεν αφορά μόνο την προσωπική ιστορία, αλλά την τοποθέτησή της σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικής και ιστορικής δικαιοσύνης, με αποτέλεσμα να επιτρέπει στον αφηγητή να κατανοήσει τον ρόλο του στο σύνολο των γεγονότων, συνειδητοποιώντας τη θέση του στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Η ικανότητα της αφήγησης να οργανώνει τη σκέψη είναι, επομένως, καθοριστική στην ατομική διαδικασία θεραπείας, καθώς και στην κοινωνική αναγνώριση της εμπειρίας του ατόμου.

Η προφορική ιστορία και οι μέθοδοι καταγραφής της επικεντρώνονται και συσπειρώνονται γύρω από τον ομιλητή-πληροφορητή, και, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, γύρω από τα θύματα. Ο ερευνητής, πρωτίστως ως παραλήπτης τραυματικών μαρτυριών, επιτελεί πλήθος λειτουργιών, ώστε να μπορέσει ο ομιλητής-πληροφορητής να εξηγήσει τι συμβαίνει στον ψυχισμό του και να μεταδώσει τα στοιχεία που γνωρίζει σε κάποιο τρίτο πρόσωπο (Αλεξοπούλου 2013, 495–99). Η δημιουργία κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ ερευνητή και ομιλητή συμβάλλει με τον πλέον θετικό τρόπο, όταν ο δεύτερος αποκαλύπτει στοιχεία που οδηγούν στον εντοπισμό πιθανών χώρων ταφής.

5. Η ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΑΓΝΟΟΥΜΕΝΩΝ (ΔΕΑ)

Η Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων στην Κύπρο (ΔΕΑ) είναι μια θεσμοθετημένη δικοινοτική επιτροπή που συστάθηκε το 1981 από τους ηγέτες της Ελληνοκυπριακής και Τουρκοκυπριακής κοινότητας, υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών. Στόχος της είναι η εκταφή, ταυτοποίηση και επιστροφή των λειψάνων 2002 αγνοουμένων (492 Τουρκοκυπρίων και 1510 Ελληνοκυπρίων), οι οποίοι χάθηκαν κατά τις διακοινοτικές ταραχές του 1963–1964 και την εισβολή του 1974. Η Επιτροπή αποτελείται από τρία μέλη, τα οποία λαμβάνουν αποφάσεις βάσει πλήρους ομοφωνίας, σύμφωνα με την εντολή της ΔΕΑ για την εκπλήρωση ανθρωπιστικής αποστολής (Ktori και Baranhan 2018). Σύμφωνα με το άρθρο 11 των όρων εντολής της, «η Επιτροπή δεν θα επιχειρήσει να αποδώσει ευθύνες για τους θανάτους αγνοουμένων ή να προβεί σε διαπιστώσεις σχετικά με την αιτία των θανάτων αυτών» (Committee on Missing Persons in Cyprus 2021).

Στο διάστημα 1981–2004, η Επιτροπή διερεύνησε και κατήρτισε τον επίσημο κατάλογο αγνοουμένων, συνεπεία της εισβολής. Σε αυτόν δεν συμπεριλαμβάνονται οι πεσόντες, θύματα δηλαδή που δύο και πλέον αυτόπτες μάρτυρες είδαν νεκρά, και η ομάδα των «126» που αποτελείται από υποθέσεις Ελληνοκυπρίων αγνοουμένων που τα στοιχεία τους δεν κατατέθηκαν αρχικά στην Επιτροπή. Μέχρι το 2004, τα μέλη της ΔΕΑ αποφάσισαν ότι η Επιτροπή εκπλήρωνε σημαντικό όγκο εργασίας και θα έπρεπε να επεκτείνει το πεδίο δραστηριοτήτων και ευθύνης της, ευθυγραμμιζόμενη με τις προτάσεις του Γενικού Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών. Εκείνη την εποχή, η ΔΕΑ στόχευε να ολοκληρώσει το υπόλοιπο ερευνητικό έργο της, ενώ ζητούσε από τους συγγενείς των αγνοουμένων να παράσχουν γενετικά δείγματα για τη δημιουργία της βάσης δεδομένων οικογενειακών δειγμάτων αναφοράς για τη διαδικασία ταυτοποίησης (Gurkan κ.ά. 2015; Ktori 2023α, 2–3).

Εικ. 3. Α) Εκταφή ομαδικού τάφου υπό την καθοδήγηση της ΕΑΑΦ το 2008. Β) Εκταφή ομαδικού τάφου το 2016 που πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά από τους αρχαιολόγους της ΔΕΑ (Πηγή: Ktori και Baranhan 2018).

Το 2005, η Επιτροπή ήρθε σε επαφή με την Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (εφεξής ΔΕΕΣ) για καθοδήγηση στη λειτουργία του προγράμματος εκταφών, και συνεργάστηκε αρχικά με τον οργανισμό INFORCE (Tidball-Binz και Cordner 2022). Υπό την καθοδήγηση της διακεκριμένης δικανικής ανθρωπολόγου Δρ. Margaret Cox, καταρτίστηκαν οι αρχές βάσει των οποίων θα λειτουργούσε το πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων. Η Δρ. Cox συνέταξε τα πρωτόκολλα λειτουργίας του ανθρωπολογικού εργαστηρίου και των αρχαιολογικών ομάδων πεδίου που πραγματοποίησαν επιλεγμένες ανασκαφές (Cox κ.ά. 2008· Wessling 2015· Ktori και Baranhan 2018). Ωστόσο, στα τέλη του 2005, οι διαπραγματεύσεις για συνεχιζόμενη συνεργασία μεταξύ της ΔΕΑ και του INFORCE έφτασαν σε αδιέξοδο λόγω τεχνικών, δημοσιονομικών και άλλων ζητημάτων (Mikellide 2017, 35). Ακολουθώντας τις συμβουλές του ΔΕΕΣ, η ΔΕΑ συνεργάστηκε στη συνέχεια με τη Αργεντινική Ομάδα Δικανικής Ανθρωπολογίας (Equipo Argentino de Antropología Forense – εφεξής ΕΑΑΦ), για την οργάνωση, κατάρτιση, και διεύθυνση των Κυπρίων ανθρωπολόγων και αρχαιολόγων. Αυτή ήταν η έναρξη μιας μακροχρόνιας και διαρκούς σχέσης μεταξύ της Επιτροπής και της ΕΑΑΦ, αλλά και η επίσημη έναρξη του «Προγράμματος Εκταφών, Ταυτοποιήσεων και Επιστροφών Σκελετικών Καταλοίπων» της Επιτροπής. Μεταξύ των ετών 2006 και 2007, η ΕΑΑΦ συνόδευε πλήρως τις δικαιοδικές ομάδες σε όλες τις πτυχές των εργασιών τους, τόσο στις αρχαιολογικές έρευνες όσο στο ανθρωπολογικό εργαστήριο. Η συστηματική επιτόπια στήριξη των Κυπρίων επιστημόνων από τους Αργεντινούς έθεσε τις απαραίτητες βάσεις ώστε να γίνουν πλήρως ανεξάρτητοι από το 2008 και εξής. Η ΕΑΑΦ παραμένει ως σήμερα σύμβουλος του προγράμματος (Εικ. 3) (Ktori και Baranhan 2018).

Η δικαιοδική επιστημονική ομάδα, γνωστή και ως Bi-Communal Forensic Team (εφεξής BCFT), λειτουργεί αυτόνομα από το 2009. Το 2017 τα τρία Μέλη ξεκίνησαν το πρόγραμμα αρχαιακών ερευνών σε διεθνή αρχεία, για τον εντοπισμό περαιτέρω πληροφοριών για πιθανούς χώρους ταφής (Arni κ.ά. 2017, 47–8· Ktori και Baranhan 2018). Μέχρι σήμερα, η ΔΕΑ έχει πραγματοποιήσει περισσότερες από 1620 ανασκαφές σε ισάριθμα μη συμβατικά σημεία, τα οποία υποδείχθηκαν από μάρτυρες ή/και εντοπίστηκαν από αρχαιακά έγγραφα και άλλες πηγές (Εικ. 4–5).

6. ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

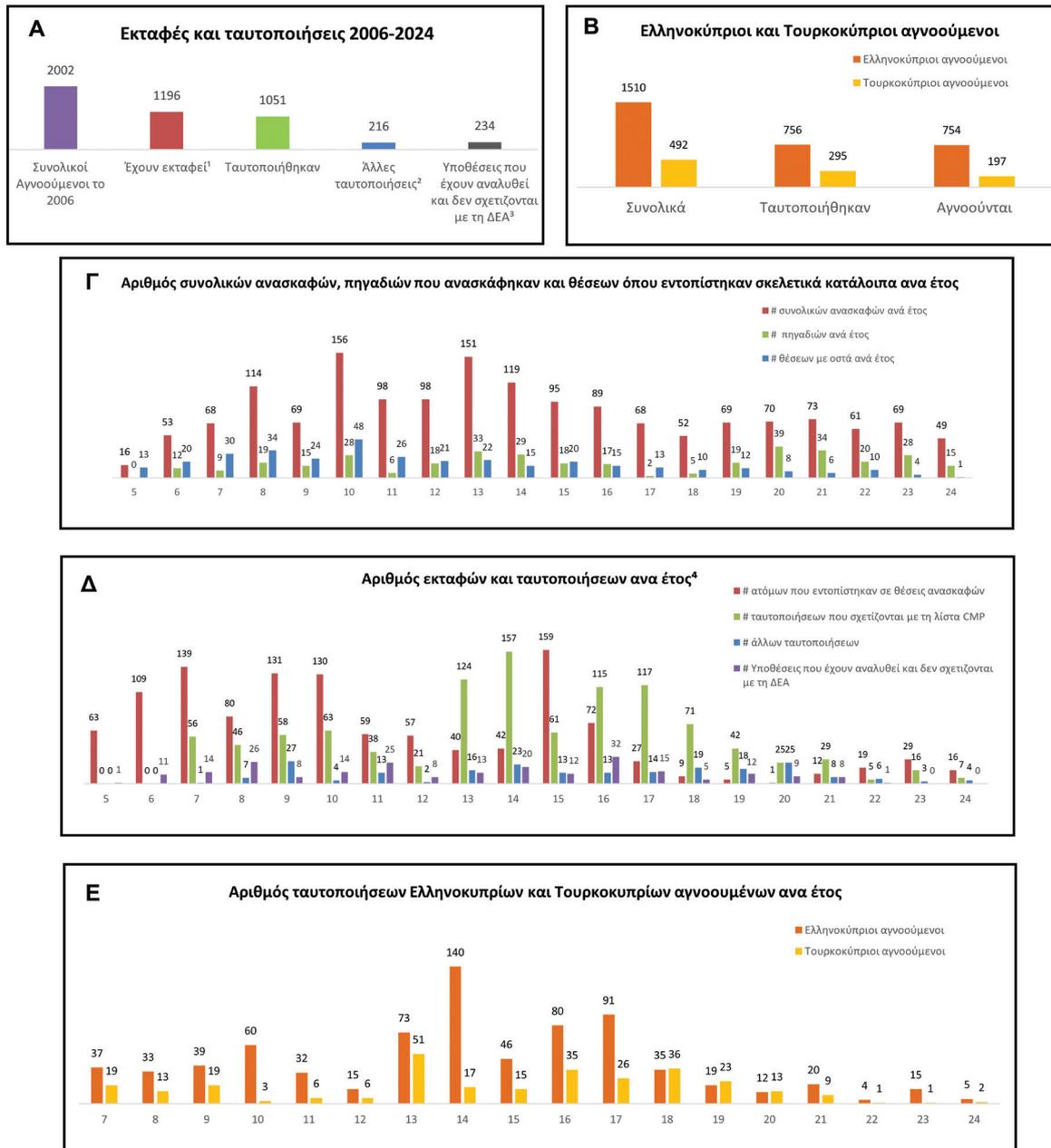
Η Κυπριακή Δημοκρατία, αναγνωρίζοντας την πολυεπίπεδη επίδραση των γεγονότων της εισβολής και το συνεχιζόμενο τραύμα των οικογενειών των αγνοουμένων, προχώρησε στη θέσπιση κατάλληλου νομικού και δικαστικού πλαισίου για την προστασία των δικαιωμάτων τους. Η Βουλή των Αντιπροσώπων κατήρτισε και ψήφισε τους Περί Αγνοουμένων (Προσωρινά Διατάξεις) Νόμους του 1979 (Ν. 77/1979) και 2010

Εικ. 4. Διερεύνηση μη συμβατικών χώρων ταφής από τη BCFT: Α) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων από μαζικό τάφο υπό την καθοδήγηση της ΕΑΑΦ το 2007. Β) Εκταφή διαταραγμένων σκελετικών καταλοίπων (commingled remains). C) Κατάβαση αρχαιολόγου σε πηγάδι. D) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων που ρίχτηκαν σε πηγάδι. E) Κατασκευή βαθμίδων για εκταφή βαθιού πηγαδιού. F) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων που ρίχτηκαν σε καμίνι. G) Καταγραφή ανασκαφής με γεωδαιτικό σταθμό. H) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων από ρηχή ταφή σε βουνό (Πηγή: Ktori and Baranhan 2018).

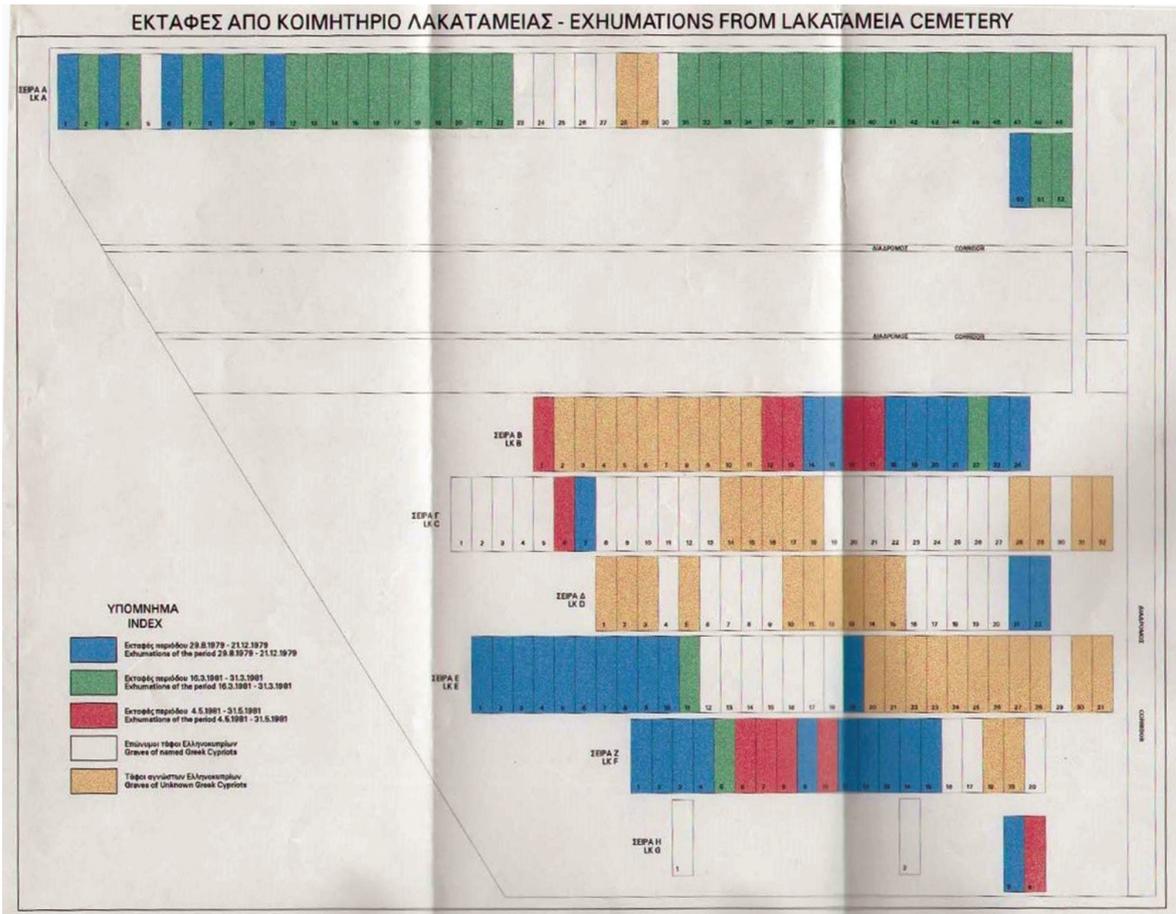
(Ν. 80(I)/2010), με τους οποίους οι αγνοούμενοι αναγνωρίζονται ως νομικά πρόσωπα που είναι νομικά παρόντες αλλά οικογενειακά απόντες, διασφαλίζοντας τα νομικά δικαιώματα των οικείων τους (Sant Cassia 2001).

Το πρόγραμμα, που λειτουργεί υπό την αιγίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας, ονομάστηκε «Πρόγραμμα Εκταφών και Αναγνώρισης σκελετικών καταλοίπων της Κυπριακής Δημοκρατίας στις Ελεύθερες Περιοχές», και τελεί υπό την εποπτεία του Επιτρόπου Προεδρίας (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019). Ο όρος «ελεύθερες περιοχές», που περιγράφει το πεδίο δράσης του προγράμματος, αναφέρεται στο τμήμα του νησιού το οποίο δεν καταλήφθηκε από την Τουρκία κατά το 1974. Κατά τα έτη 1974–1978, η Κυπριακή Δημοκρατία πρωτοστάτησε σε διεθνή φόρα και στα Ηνωμένα Έθνη θέτοντας το ζήτημα των αγνοουμένων ως ζήτημα προτεραιότητας. Παράλληλα, στο νησί, στα χρόνια 1979–1981, ξεκίνησαν οι πρώτες προσπάθειες για ταυτοποιήσεις από τη μεριά της Κυπριακής Δημοκρατίας: πραγματοποιήθηκαν εκταφές στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις και στάλθηκε στην Ελλάδα ένας αριθμός σκελετικών καταλοίπων που θεωρήθηκε ότι ανήκαν σε θύματα ελληνικής υπηκοότητας (Εικ. 6). Οι συγκεκριμένες διαδικασίες, ωστόσο, δεν πληρούσαν τα απαιτούμενα επιστημονικά κριτήρια. Στην Ελλάδα, τα λείψανα παραδόθηκαν σε οικογένειες για ταφή, αλλά αργότερα, με τη λειτουργία του προγράμματος της Κυπριακής Δημοκρατίας από το 1999 και εξής, διαπιστώθηκε ότι δεν ακολουθήθηκε η ενδεδειγμένη διαδικασία ταυτοποίησης. Συνεπώς, κρίθηκε αναγκαίο τα σκελετικά κατάλοιπα να μεταφερθούν εκ νέου στην Κύπρο, γιατί είχε διαπιστωθεί επιστημονικά ότι δόθηκαν σε λάθος οικογένειες. Παράλληλα, εμφανίστηκαν και κάποια προβλήματα στη δειγματοληψία γενετικού υλικού από οικογένειες Ελλήνων αγνοουμένων και πεσόντων, οι οποίες μέχρι στιγμής δεν έχουν συνεργαστεί.

Εικ. 5. Α) Εκταφές και ταυτοποιήσεις Δ.Ε.Α, 2006–2024. Β) Ο αριθμός των υποθέσεων αγνοουμένων που διερευνά η ΔΕΑ Γ) Αριθμός ανασκαφών, όπου εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα. Δ) Εκταφές και ταυτοποιήσεις ανά έτος. Ε) Ταυτοποιήσεις ανά έτος (Πηγή: Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων, <https://www.cmp-cyprus.org/el/statistics/>. Οι παραπάνω αριθμοί αφορούν τις έρευνες της Δ.Ε.Α μέχρι τις 31/07/2024).

Οι εξελίξεις στις ταυτοποιήσεις αγνοουμένων μέσω DNA τη δεκαετία του 1990 (Steadman και Haglund 2005) έδωσαν την απαραίτητη ώθηση στην Κυπριακή Δημοκρατία, ώστε να αναθέσει το 1995 στο Ινστιτούτο Νευρολογίας και Γενετικής Κύπρου (εφεξής ΙΝΓΚ) τη δημιουργία μιας τράπεζας γενετικού υλικού από συγγενείς αγνοουμένων και πεσόντων της τουρκικής εισβολής του 1974, υποθέσεων του πραξικοπήματος, αλλά και της περιόδου 1963–1964. Το 1997, ο πρόεδρος Γλαύκος Κληρίδης και ο ηγέτης της Τουρκοκυπριακής κοινότητας Ραούφ Ντενκτάς συμφώνησαν σε άμεση και ταυτόχρονη ανταλλαγή των πληροφοριών που διέθεταν για πιθανούς χώρους ταφής αγνοουμένων (Migdalovitz 2001· Sant Cassia 2001). Συγχρόνως, εντατικοποιήθηκε η λήψη γενετικού υλικού από τους συγγενείς των θυμάτων. Η Ελληνοκυπριακή κοινότητα συνέχισε τη συνεργασία της με το ΙΝΓΚ, ενώ η Τουρκοκυπριακή ίδρυσε το Τουρκοκυπριακό Εργαστήριο DNA το 2006 (Gurkan κ.ά. 2015· Agathangelou και Killian 2019).

Εικ. 6. Σχεδιάγραμμα των τάφων ανά περίοδο εκταφής: Μπλε - μη επιστημονικές εκταφές του 1979· Πράσινο και κόκκινο - μη επιστημονικές εκταφές του 1981· Λευκό - επώνυμοι τάφοι Ελληνοκυπρίων· Κίτρινο - ανώνυμοι τάφοι Ελληνοκυπρίων (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019).

Όταν η τουρκοκυπριακή ηγεσία υπαναχώρησε από τις συνομιλίες στο θέμα των αγνοουμένων το 1998, οι Μαρούλα Σιάμισση και Ανδρούλλα Πάλμα εισήλθαν στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμειας και προσπάθησαν να εντοπίσουν μόνες τους τα οστά των αγνοουμένων συζύγων τους (Sant Cassia 2005· Χατζηκυριάκου 2011). Οι δύο γυναίκες είχαν ήδη προσπαθήσει το 1995 να ενημερωθούν για την τύχη των οικείων τους, που πίστευαν ότι είχαν ταφεί εκεί σε ανώνυμο κοινό τάφο. Ωστόσο, η έλλειψη ανταπόκρισης από τις αρμόδιες αρχές, σε συνδυασμό με την παρατεταμένη στασιμότητα στο ζήτημα των αγνοουμένων, τις ώθησε το 1998 να παραβιάσουν την είσοδο του κοιμητηρίου με σκοπό να ανοίξουν τους τάφους οι ίδιες (Χατζηκυριάκου 2011). Η σύλληψή τους έτυχε ευρείας κάλυψης στα ελληνοκυπριακά μέσα μαζικής ενημέρωσης, και φαίνεται ότι λειτούργησε θετικά, καθώς η Κυπριακή Δημοκρατία προχώρησε στο μονομερές πρόγραμμα εκταφών και ταυτοποιήσεων το 1999, συνεργαζόμενη με τον οργανισμό Physicians for Human Rights (εφεξής PHR), υπό την εποπτεία του δικανικού ανθρωπολόγου Δρ. William Haglund (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019) (Εικ. 7).

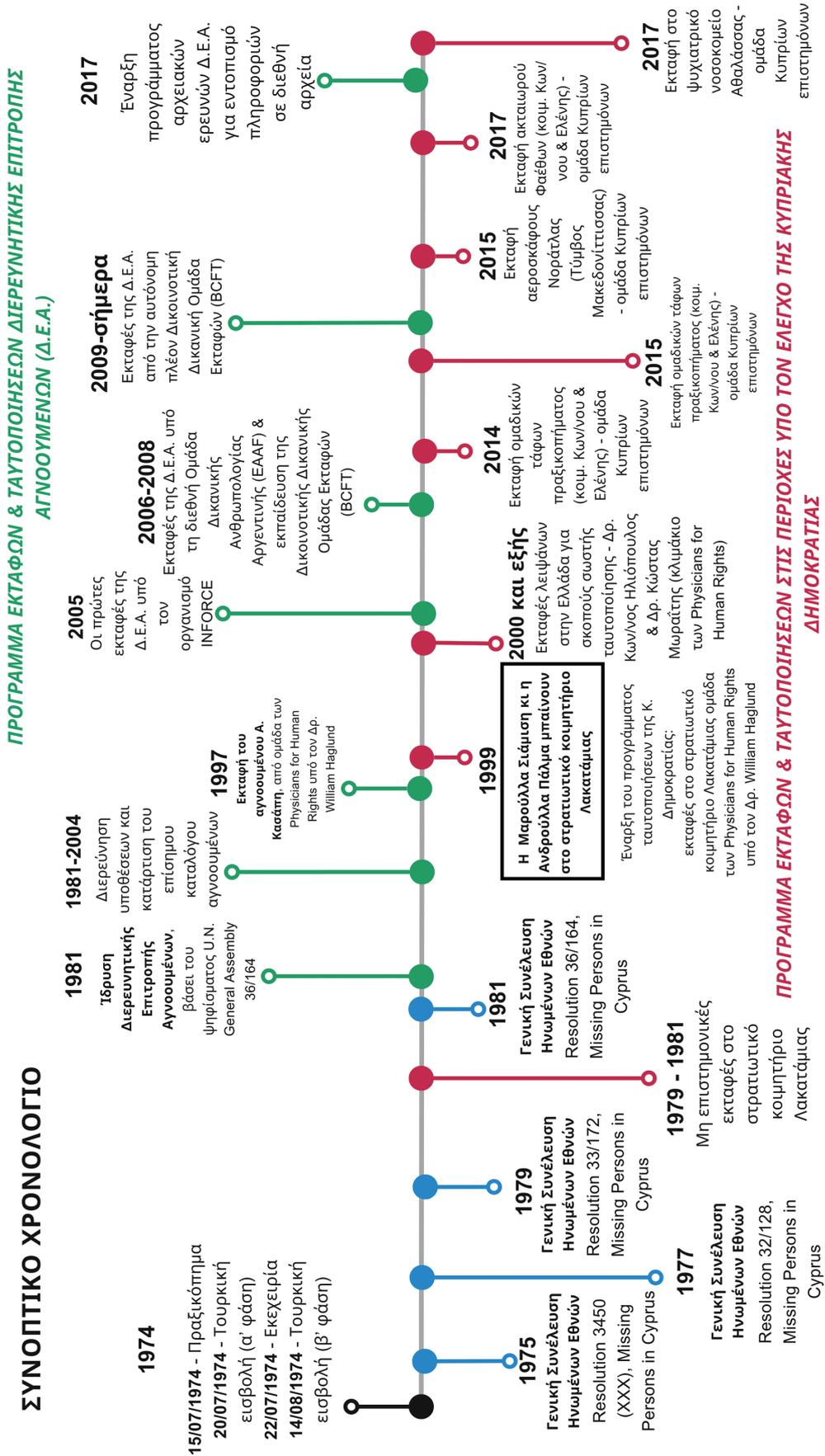
Η ομάδα των PHR μετέφερε στην Κύπρο την τεχνογνωσία και την πολύτιμη εμπειρία που απέκτησε από τη διερεύνηση εγκλημάτων πολέμου και εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας στην Κροατία, τη Βοσνία και τη Ρουάντα (Hannibal και Lawrence 1996· Wolfe-Steadman και Haglund 2005). Πιο συγκεκριμένα, συγκρότησαν το πρόγραμμα εκταφών ακολουθώντας αυστηρά επιστημονικά πρωτόκολλα (Schmitt κ.ά. 2015· Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019). Επιπλέον, διακρίβωσαν και χειρίστηκαν τις περιπτώσεις που παραδόθηκαν λάθος σκελετικά κατάλοιπα σε οικογένειες αγνοουμένων, ως απότοκο των μη επιστημονικών εκταφών, με λεπτότητα και σεβασμό (Moraitis και Elioroulos 2015).

Εικ. 7. Αποτύπωση των σκελετικών καταλοίπων κατά την εκταφή του 1999 στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας. Όπως επεξηγεί το σχεδιάγραμμα σε ντοκιμαντέρ ο επικεφαλής των εκταφών Ξ. Καλλής, η άτακτη διάταξή τους συνάδει με τις μαρτυρίες για τις βιαστικές ταφές λόγω της έκρυθμης κατάστασης (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2021).

Το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας συνεχίστηκε παράλληλα με τις πρώτες εκταφές που πραγματοποίησε η ΔΕΑ από το 2005 και εξής. Έχοντας διαφορετικούς όρους εντολής από την Επιτροπή, στο πλαίσιο του προγράμματος έγιναν οι εκταφές των ομαδικών τάφων του πραξικοπήματος, του αεροσκάφους Νοράτλας, των τάφων των θυμάτων της ακταιωρού *Φαέθων* που βομβάρδισαν οι Τούρκοι με ναβάλμ το 1964, και του ομαδικού τάφου των θυμάτων του Ψυχιατρείου Αθαλάσσας που βομβάρδισαν οι Τούρκοι το 1974 (Εικ. 8) (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019, 2022).

Το 2021, το πρόγραμμα επέκτεινε τις δραστηριότητές του, καθώς η οικογένεια ενός επτάχρονου αγοριού που δολοφόνησαν οι Βρετανοί κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα της Ε.Ο.Κ.Α., υπέβαλε αίτημα εντοπισμού και εκταφής των σκελετικών καταλοίπων του στον Επίτροπο Προεδρίας και Ανθρωπιστικών Θεμάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι έρευνες οδήγησαν στον εντοπισμό του πιθανού χώρου ταφής σε πολλαπλό οικογενειακό τάφο, που δεν έφερε όμως το όνομα του παιδιού. Οι ανθρωπολογικές και γενετικές εξετάσεις των σκελετικών καταλοίπων που ακολούθησαν την εκταφή, οδήγησαν στη θετική του ταυτοποίησης, και κυρίως επέτρεψαν στην οικογένειά του να κηδεύσει το θύμα (Eliorouλος κ.ά. 2024).

Εικ. 8. Συνοπτικό χρονολόγιο των γεγονότων του πραξικοπήματος, της εισβολής, και της πορείας των δύο ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης στην Κύπρο (Πηγή: Συγγραφείς).

7. ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ

7.1. Η συμβολή των PHR και το ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων της Κυπριακής Δημοκρατίας

Οι πρώτες εκταφές των PHR έγιναν το 1999 στο στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας και στο κοιμητήριο Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, υπό τη διεύθυνση του Δρ. William Haglund. Ο Δρ. Haglund παρείχε την απαραίτητη κατεύθυνση και τεχνογνωσία στις τοπικές αρχές, ώστε να δημιουργήσουν ένα ανθρωπολογικό εργαστήριο στη Λευκωσία. Παράλληλα, ο Δρ. Μάριος Καριόλου διηύθυνε την ομάδα γενετιστών του ΙΝΓΚ που ήταν επιφορτισμένη με τις γενετικές αναλύσεις ταυτοποίησης των θυμάτων (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019, 2022).

Αξιζει να αναφέρουμε ότι οι εκταφές των PHR στην Κύπρο συνέπεσαν με συζητήσεις στους επιστημονικούς κύκλους για την εφαρμογή αρχαιολογικών μεθόδων και πρακτικών σε δικαστικές έρευνες ταυτοποίησης θυμάτων (Stover και Ryan 2001· Jesse και Skinner 2005· Menez 2005), υπέρ των οποίων είχε ταχθεί ο Haglund (2001). Η εφαρμογή ενός διεπιστημονικού μοντέλου εργασίας έθεσε γερές βάσεις για τις εκταφές που ακολούθησαν, αλλά και τη δικαστική αρχαιολογία στην Κύπρο (Ktori 2023β). Μέσα από το δημοσιευμένο υλικό, μια έρευνα πεδίου στα πλαίσια της δικαστικής αρχαιολογίας και του ανθρωπιστικού προγράμματος ταυτοποιήσεων της Κυπριακής Δημοκρατίας, ακολουθεί τα εξής τυποποιημένα στάδια:

- α. Έλεγχος για τυχόν εκρηκτικά από πυροτεχνουργούς (όπου εφαρμόζεται),
- β. Καθαρισμός και προετοιμασία του χώρου όπου θα γίνει η εκταφή (π.χ. αφαίρεση ταφικών πλακών για εκταφή που πραγματοποιείται στο κοιμητήριο),
- γ. Αφαίρεση του χώματος σε στρώσεις 10–20 εκατοστών με χρήση εκσκαφέα,
- δ. Χειρωνακτική αφαίρεση του χώματος από αρχαιολόγους όταν εντοπιστούν οστά,
- ε. Φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση σκελετικών καταλοίπων,
- στ. Ψηφιακή τεκμηρίωση των σκελετικών καταλοίπων με γεωδαιτικό σταθμό και διαφορικό GPS από λειτουργούς του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας,
- ζ. Κοσκίνισμα του χώματος του τάφου που βρίσκεται κάτω από τα σκελετικά κατάλοιπα, αφού αφαιρεθούν, με σκοπό την ανάκτηση μικρών ή και θραυσματικών οστών (Εικ. 9).
- η. Τα σκελετικά κατάλοιπα και συνοδά αντικείμενα που αφαιρούνται από τον τάφο τοποθετούνται σε χάρτινες σακούλες με κωδικό σήμανσης, και μεταφέρονται στο ανθρωπολογικό εργαστήριο,
- θ. Με το πέρας της εκταφής γίνεται αποκατάσταση του χώρου στην αρχική του μορφή (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας, 2019· Ktori, 2023β).

7.2. Η συμβολή της EAAF και το ανθρωπιστικό πρόγραμμα ταυτοποιήσεων της ΔΕΑ

Οι εκταφές που διενεργεί η ΔΕΑ αλλά και το πρόγραμμα ταυτοποίησης συνολικά, αντικαθρεφτίζουν τη συμβολή των ειδικών της EAAF και το λατινοαμερικανικό μοντέλο ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης: αφενός, υπάρχει η θυματοκεντρική προσέγγιση, κατά την οποία οι συγγενείς των αγνοουμένων μετέχουν στη διερευνητική διαδικασία ως ένα βαθμό, και αφετέρου, ο εντοπισμός και η ταυτοποίηση σκελετικών καταλοίπων είναι ανθρωπιστικό ζήτημα που δεν υπόκειται σε οποιαδήποτε νομική διαδικασία/αστυνομική δίωξη, όπως αρχικά γινόταν στην Αργεντινή (Fondebrider 2020· Committee on Missing Persons in Cyprus 2021).

Η επαφή των συγγενών, που συχνά είναι μάρτυρες/αφηγητές, σε θεσμικό επίπεδο συνδέεται με όλες τις αναγκαίες ενέργειες που χρειάζονται να γίνουν για να ανευρεθεί ο οικείος τους και δημιουργεί ανεξίτηλους δεσμούς, καθώς μετά από μια μακρά περίοδο στην περίπτωση της Κύπρου, οι λειτουργοί των προγραμμάτων είναι οι μόνοι που ουσιαστικά έχουν κινηθεί ως προς το να ικανοποιήσουν την πιο βασική ανάγκη των συγγενών τους, αυτή της ταυτοποίησης. Οι πληροφορίες, οι γνώσεις ως προς το τι έγινε και από ποιόν, είναι κάποιες

Εικ. 9. Ανθρωπιστική εκταφή μαζικού τάφου το 2014, στο κοιμητήριο Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης που διεξήγαγε το Γραφείο του Επιτρόπου Προεδρίας: Α) αφαίρεση ταφόπλακων. Β) Αφαίρεση χώματος με εκσκαφέα. Γ) Εκταφή. Δ) Φωτογραφική τεκμηρίωση των ευρημάτων. Ε) Κοσκίνισμα χώματος από την ταφή. ΣΤ) Ψηφιακή τεκμηρίωση των σκελετικών καταλοίπων από λειτουργούς του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019· Κtori 2023β).

λεπτομέρειες που μπορεί να μην έχει ούτε ο ίδιος ο συγγενής για τον οικείο του. Αυτή ακριβώς η συνθήκη είναι που κάνει εντέλει προσωπική την εμπλοκή και ιδιαίτερη κάθε περίπτωση ανακοίνωσης ταυτοποίησης για τους συγγενείς από το εκάστοτε μέλος.

Καθώς όμως η παρούσα μελέτη αφορά τη δικαστική αρχαιολογία, θα επικεντρωθούμε στο πρωτόκολλο διεξαγωγής εκταφών. Μια έρευνα για τον εντοπισμό ενός πιθανού σημείου ταφής αγνοουμένων ξεκινά με τη συλλογή πληροφοριών από πρωτογενείς ή δευτερογενείς μάρτυρες· ως πρωτογενείς ορίζονται οι αυτόπτες ή αυτήκοι μάρτυρες, και ως δευτερογενείς όσοι έμαθαν για το περιστατικό εξαφάνισης ενός αγνοουμένου και το μεταφέρουν στις αρμόδιες αρχές. Οι πληροφορίες συνδυάζονται με αρχαιακό υλικό, και, μαζί με τα στοιχεία των εκταφών, μεταφορτώνονται σε διαδραστικό χάρτη, στον οποίο έχουν πρόσβαση όλοι οι επιστήμονες σε πραγματικό χρόνο (Εικ. 10).

Εικ. 10. Ο διαδραστικός χάρτης της ΔΕΑ όπου καταχωρούνται και είναι διαθέσιμα στοιχεία ερευνών, εκταφών, και ταυτοποιήσεων (Πηγή: Σελίδα ΔΕΑ στο Facebook, διαθέσιμο εδώ: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2371770086296344&aset=ecnf.100064501009671>).

Οι ανασκαφές και εκταφές που πραγματοποιεί η ΔΕΑ παρουσιάζουν τρομερή ποικιλομορφία, ενώ παράλληλα είναι ενδεικτικές για την επιχειρησιακή δεινότητα της BCFT, που εργάζεται αδιάκοπα καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου (Εικ. 11). Το πρωτόκολλο ανασκαφής για τον εντοπισμό ταφής και εκταφής σκελετικών καταλοίπων δημιουργήθηκε βάσει διεθνών προτύπων που αφορούν τη διεπιστημονική διαδικασία περισυλλογής και ταυτοποίησης ανθρωπίνων σκελετικών καταλοίπων, αλλά και βάσει της συναφούς επιστημονικής βιβλιογραφίας. Οι τετραμελείς ομάδες εκταφών εφαρμόζουν πιστά το πρωτόκολλο, καθώς η τήρησή του αποτελεί βασική προϋπόθεση διασφάλισης της ποιότητας και εγκυρότητας των ευρημάτων.

Μια τυπική αρχαιολογική έρευνα ξεκινά με συστηματική επισκόπηση επιφανείας της υπό διερεύνηση περιοχής, με στόχο τον εντοπισμό τυχόν επιφανειακών οστών³ το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής και οι περιβαλλοντικές συνθήκες καθορίζουν και τις επιμέρους παραμέτρους της επισκόπησης (Dupras κ.ά. 2012). Στην περιοχή υπό διερεύνηση, η αρχαιολογική ομάδα προχωρεί σε τοπογραφική και φωτογραφική τεκμηρίωση του χώρου, ώστε να πραγματοποιήσει αργότερα την ανασύσταση της ταφονομίας και της διαδικασίας απόθεσης των σκελετικών καταλοίπων. Οι ομάδες χρησιμοποιούν εκσκαφείς επειδή πρέπει να αφαιρεθούν μεγάλες ποσότητες χώματος σε στρώσεις (Killam 2004· Dupras κ.ά. 2012), και συνεχίζουν το σκάψιμο χειρωνακτικά μόλις εντοπίσουν οστά. Η δε καταγραφή των σκελετικών καταλοίπων και συνοδών αντικειμένων γίνεται κωδικοποιημένα σε συνάρτηση με τη στρωματογραφία της ταφής, καθώς τα στοιχεία αυτά θα χρησιμοποιηθούν και στα επόμενα στάδια της ταυτοποίησης (Saul και Saul 2002· Dirkmaat και Passignalacqua 2012· Ktori και Baranhan 2018). Με την ολοκλήρωση μιας εκταφής, τα σκελετικά κατάλοιπα και τα πιθανά συνοδά αντικείμενα που εντοπίστηκαν τοποθετούνται σε χάρτινες σακούλες με κωδικό σήμανσης, και μεταφέρονται στο ανθρωπολογικό εργαστήριο για εξετάσεις.³ Τέλος, γίνεται αποκατάσταση του χώρου στην αρχική του μορφή.

3 Στο ανθρωπολογικό εργαστήριο της ΔΕΑ, τα σκελετικά κατάλοιπα και τυχόν συνοδά αντικείμενα που εντοπίστηκαν στην εκταφή παραλαμβάνονται από δικαστικούς ανθρωπολόγους που τα φωτογραφίζουν και τα καταγράφουν. Ακολούθως, εξετάζονται και διαχωρίζονται τα ανθρώπινα από τυχόν ζωικά οστά. Στις περιπτώσεις στις οποίες η μακροσκοπική εξέταση κι οι συνθήκες εντοπισμού των οστών παραπέμπουν σε αρχαιολογική προέλευση, αποστέλλονται δείγματα για ραδιοχρονολόγηση (Moussi κ.ά. 2016· Ktori 2023β). Οι μετέπειτα ανθρωπολογικές εξετάσεις αφορούν την κατάρτιση του βιολογικού προφίλ του θανάτου, την καταγραφή κι ερμηνεία τραυμάτων κατά το θάνατο (peri-mortem injuries). Στις περιπτώσεις ανάμεικτων καταλοίπων (commingled remains), οι ανθρωπολόγοι εφαρμόζουν τεχνικές διαλογής για να καταρτίσουν ομάδες οστών και να υπολογίσουν τον Ελάχιστο Αριθμό Ατόμων (Minimum Number of Individuals) που εντοπίστηκε στο ταφικό σύνολο (Adams και Byrd 2008).

Εικ. 11. Ανασκαφή πηγαδιών για εντοπισμό σκελετικών καταλοίπων αγνοουμένων από τη BCFT: Α) Διάνοιξη περιοχής έρευνας εντός πηγαδιού. Β) Κατάβαση αρχαιολόγου σε πηγάδι με νερό για έλεγχο του πυθμένα για τυχόν σκελετικά κατάλοιπα. Γ) Διαπλάτυνση ράμπας κατάβασης και βαθμίδων για ασφαλή εργασία εντός του πηγαδιού (Πηγή: Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων – Εικόνες, διαθέσιμο εδώ: <https://www.cmp-cyprus.org/el/pictures/> - επεξεργασία από τους συγγραφείς).

7.3. Μια αντιπαραβολή της διαδικασίας ταυτοποίησης στα δύο προγράμματα

Η διαδικασία που ακολουθείται και στα δύο προγράμματα είναι πολύ αυστηρή, και καθορίζεται τόσο από εσωτερικά πρωτόκολλα, όσο και από διεθνή πρότυπα (Ktori 2023β). Διαχωρίζεται σε 6 στάδια:

- α. συλλογή προθανάτιων στοιχείων,
- β. συλλογή μαρτυριών σε συνδυασμό με έρευνα πηγών,
- γ. αρχαιολογική φάση,
- δ. ανθρωπολογική μελέτη,
- ε. γενετικές αναλύσεις,

στ. ταυτοποίηση και επιστροφή των σκελετικών καταλοίπων στους συγγενείς για αξιοπρεπή ταφή. Όπως μπορεί να δει κάποιος στο διάγραμμα (Εικ. 12), τα δύο προγράμματα ακολουθούν τον ίδιο τρόπο μεθοδικής εργασίας. Οι διαφορές που εντοπίζονται αφορούν το ποιος διεξάγει το κάθε κομμάτι της ταυτοποίησης. Για παράδειγμα τις γενετικές αναλύσεις για το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας διεξάγει το ΙΝΓΚ, ενώ για το πρόγραμμα της ΔΕΑ επιλέχθηκε το εργαστήριο Bode Cellmark Forensics κατόπιν διεθνούς διαγωνισμού μέσω των Ηνωμένων Εθνών.

Οι οργανισμοί που έχουν ως στόχο τη διερεύνηση του τραυματικού παρελθόντος και την ανάδειξη του ανθρωπιστικού ζητήματος των αγνοουμένων μπορούν να διευκολύνουν τις διαδικασίες πένθους για τις κοινότητες μέσω της ενημέρωσης για τις συνθήκες θανάτου. Επισημαίνεται ότι οι διαδικασίες πρέπει να ενσωματώνουν και να τις σέβονται τις τοπικές πρακτικές σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τον θάνατο (π.χ. κατά τη μετάδοση πληροφοριών σχετικά με το θάνατο, την επιστροφή ανθρωπίνων

Εικ. 12. Τα επτά στάδια των κυπριακών προγραμμάτων ανθρωπιστικών ταυτοποιήσεων μέσα από τις δημοσιευμένες πηγές και προφορικές μαρτυρίες που λήφθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης (Πηγή: Συγγραφείς).

σκελετικών καταλοίπων ή προσωπικών αντικειμένων, την εκταφή ή την ταυτοποίηση ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων, ή την ταφή των νεκρών, ακόμη και προσωρινά). Η εφαρμογή του πρωτοκόλλου ταυτοποίησης ήταν ίδια και στα δύο προγράμματα που λειτουργούν στην Κύπρο. Η ενημέρωση των συνθηκών θανάτου, αποτέλεσε για τις οικογένειες ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα διευκρίνισης του παρελθόντος και διεξάγεται με τη συμμετοχή λειτουργού στήριξης, καθώς είναι αφ' εαυτή ένα τραυματικό γεγονός (Ktori και Baranhan 2018).

8. ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Οι προκλήσεις των δυο προγραμμάτων όσον αφορά στους τόπους ταφής είναι πολλές. Μετά το πέρας πολλών δεκαετιών και τις ανθρώπινες ή/και φυσικές παρεμβάσεις στα σημεία ταφής, η δυσκολία να βρεθούν στην ολότητά τους στοιχεία που είχαν υπάρξει εξαρχής είναι εμφανής. Καθώς οι πληροφορίες που μαθαίνουν οι συγγενείς για τις συνθήκες εξαφάνισης και την αιτία θανάτου του θύματος είναι περιορισμένες, διαφαίνεται ότι τα όρια που θέτει η ανθρωπιστική προσέγγιση και μόνο των προγραμμάτων δεν ικανοποιούν, κάτι που διαπιστώνεται και από τις μαρτυρίες των συγγενών των θυμάτων (Μηλιώνης 2024). Ακολουθούν δυο

Εικ. 13. Οι θάλαμοι ασθενών του Ψυχιατρείου Αθαλάσσας, μετά τον βομβαρδισμό τους από την τουρκική αεροπορία (Πηγή: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών-επεξεργασία από τους συγγραφείς).

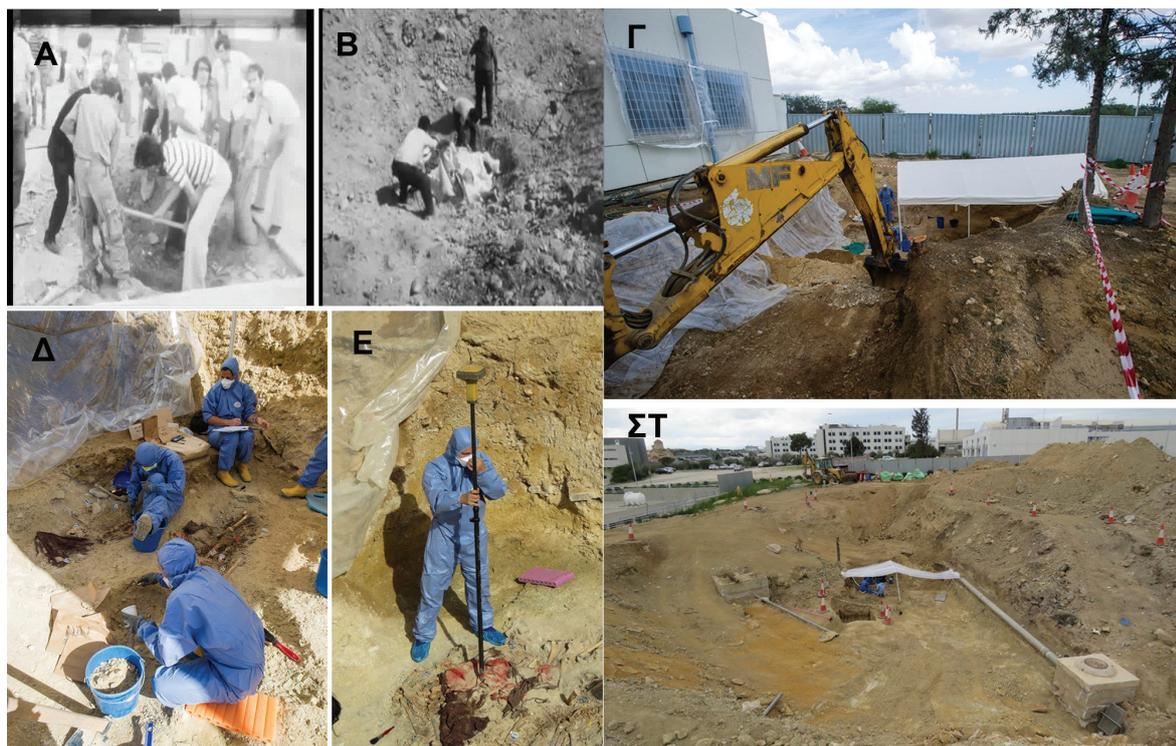
μελέτες περίπτωσης, στις οποίες αναδεικνύονται τόσο αυτά τα προβλήματα, όσο και η συμβολή της ιστορίας (προφορικής και γραπτής), της ιστοριογραφίας, και της χαρτογραφίας στον εντοπισμό και την εκταφή σκελετικών καταλοίπων αγνοουμένων.

8.1. Η ανθρωπιστική εκταφή σκελετικών καταλοίπων στο χώρο του Ψυχιατρείου Αθαλάσσας, 2017

Στις 20 Ιουλίου 1974, πρώτη μέρα της εισβολής, τουρκικά αεροπλάνα βομβάρδισαν πολλές περιοχές με βόμβες ναβάλμ (Ανώνυμος, 05/08/1974). Κτίρια όπως σχολεία, εκκλησίες, ακόμη και τα γραφεία του ΔΕΕΣ στη Λευκωσία έγιναν αεροπορικοί στόχοι. Μαζί με αυτά έγινε στόχος και το Ψυχιατρείο Αθαλάσσας, στα περίχωρα της πρωτεύουσας, το οποίο ισοπεδώθηκε (Ανώνυμος, 01/08/1974, *Η Μάχη*: Ανώνυμος, 01/08/1974, *Μεσημβρινή*) (Εικ. 13).

Κατά το βομβαρδισμό, στο ψυχιατρείο βρίσκονταν 800 ασθενείς, ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό. Το προσωπικό επιχειρήσε να κλειδώσει αρχικά τους ασθενείς στους θαλάμους για τη δική τους ασφάλεια, όπως ανέφερε αργότερα σε μαρτυρία του ένας νοσηλευτής (Χρυσάνθου 2014). Ο ίδιος μάρτυρας, επεσήμανε ότι οι Τούρκοι έπλητταν κυρίως τους θαλάμους 1, 4, 5, 34, και 39· ο θάλαμος 1 καταστράφηκε ολοσχερώς και σκοτώθηκαν οι 30 ασθενείς που βρίσκονταν σε αυτόν. Γιατροί και νοσηλευτές περισυνέλεξαν τα διαμελισμένα πτώματα, και τα έθαψαν πρόχειρα έξω από το θάλαμο 5 τυλιγμένα σε σεντόνια. Αργότερα, διαπίστωσαν ότι ανάμεσα στα θύματα ήταν και δύο νοσηλευτές. Καθώς τα θύματα ήταν περισσότερα από 30, αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθεί και ο κρατήρας που άνοιξαν οι βόμβες ως χώρο ταφής τους. Το Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου κάλυψε το γεγονός, τραγική και συνάμα ευτυχής συγκυρία, καθώς αργότερα το βίντεο αξιοποιήθηκε για τον εντοπισμό του ομαδικού τάφου (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019) (Εικ. 14).

Για τον εντοπισμό του τάφου, αξιοποιήθηκαν οι μαρτυρίες των ατόμων που συμμετείχαν στην ταφή σε συνδυασμό με φωτογραφίες του βομβαρδισμού, και τη μελέτη που εκπόνησε το Τμήμα Κτηματολογίου και Χωρομετρίας βάσει αεροφωτογραφιών του 1963, αλλά και νεότερων δορυφορικών λήψεων, ώστε να εντοπιστούν τοπογραφικά οι θάλαμοι που επλήγησαν από την τουρκική αεροπορική επιδρομή του 1974. Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές τόσο στην περιοχή του τότε θαλάμου 5, όσο και ειδικά στο σημείο όπου πιθανώς να ήταν ο κρατήρας, με αποτέλεσμα να εντοπιστούν και τα δύο σημεία ταφής των θυμάτων. Κατά τη διάρκεια των εκταφών, οι εν ζωή μάρτυρες επισκέφθηκαν το χώρο για να παράσχουν όσες περισσότερες

Εικ. 14. Α) Λήψη από ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου: διάνοιξη τάφου (θάλαμος 5). Β) Λήψη από ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου: ταφή νεκρών (κρατήρας από ρίψη ναπάλιμ). Γ-Δ) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων (θάλαμος 5). Ε) Αποτύπωση σκελετικών καταλοίπων από λειτουργό του τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας. ΣΤ) Εκταφή σκελετικών καταλοίπων (κρατήρας από ρίψη ναπάλιμ) (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας 2019· επεξεργασία από τους συγγραφείς).

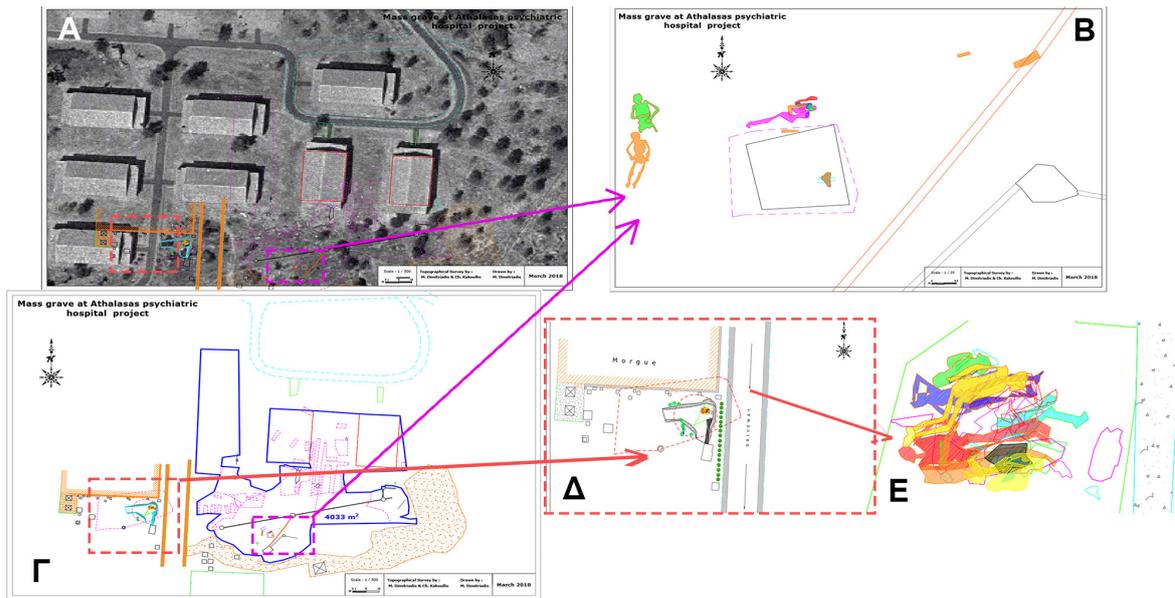
πληροφορίες μπορούσαν στην επιστημονική ομάδα (Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας, 2019). Με την εφαρμογή διαφορετικών τύπων τεκμηρίων και διεπιστημονικού πρωτοκόλλου εργασίας,⁴ περισυλλέχθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα, συνοδά αντικείμενα και συναφή τεκμήρια που συνέβαλαν στην ταυτοποίηση των θυμάτων και την επιστροφή τους στους οικείους τους για ταφή (Εικ. 14–15).

8.2. Ανθρωπιστική εκταφή σκελετικών καταλοίπων σε παράκτια τοποθεσία από τη BCFT, τέλη 2019 – αρχές 2020

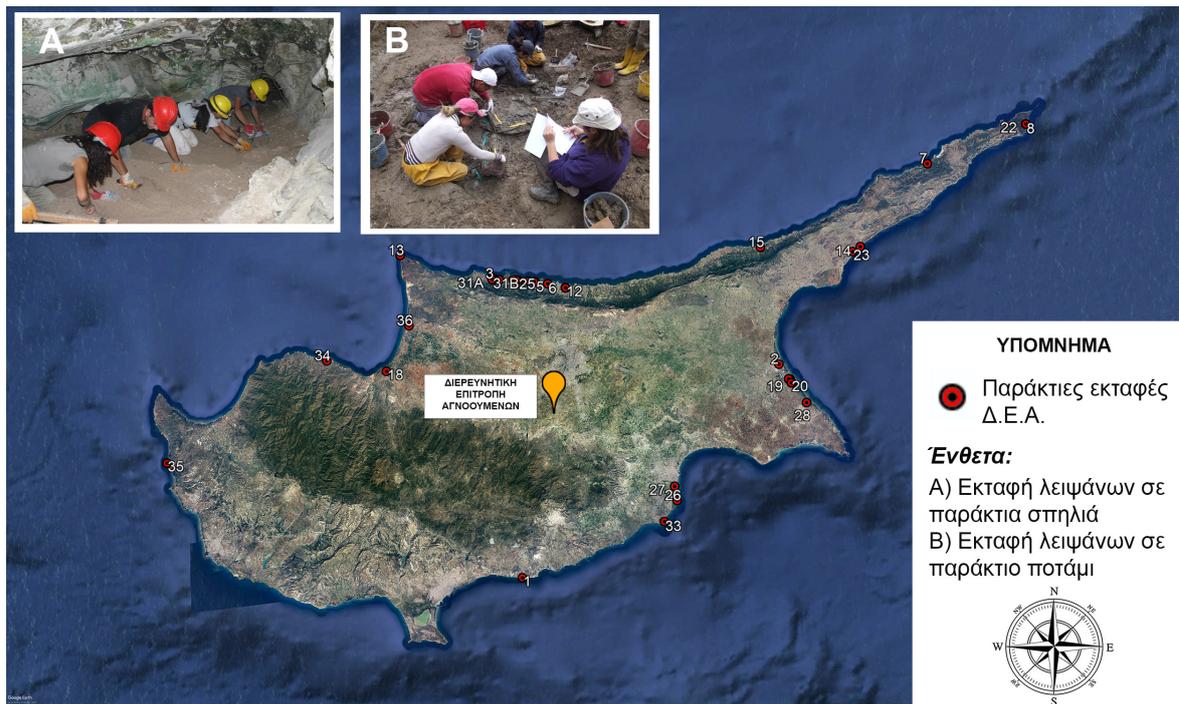
Οι μεταβολές στο τοπίο είναι η μεγαλύτερη πρόκληση που πρέπει να υπερβούν οι αρχαιολόγοι της ΔΕΑ όταν διερευνούν ανασκαφικά μια περιοχή, ώστε να εντοπίσουν πιθανές θέσεις ταφής. Επιπρόσθετα, οι γεωμορφολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες δημιουργούν πρακτικά προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσουν, ιδιαίτερα όταν διερευνούν πηγάδια μέσω βαθιών εκσκαφών (Εικ. 11), βουνά, αλλά και παράκτιες τοποθεσίες.

Οι παράκτιες περιοχές στην Κύπρο παρουσιάζουν τρομερή ποικιλομορφία (π.χ. απόκρημνες, βραχώδεις, αμμώδεις, βοτσαλωτές) (Delipetrou κ.ά. 2008), που σε συνδυασμό με τις μετεωρολογικές συνθήκες που επικρατούν κατά την ανασκαφή τους, δημιουργούν την επιτακτική ανάγκη προσαρμογής του ανασκαφικού πρωτοκόλλου ανά περιοχή που διερευνάται (Εικ. 16). Μια τέτοια περίπτωση παρουσιάζουμε εδώ, παράκτιας δηλαδή ταφής, που διερεύνησε η BCFT το 2019–2020 εφαρμόζοντας εξειδικευμένο πρωτόκολλο εκταφής (Ktori 2023α).

4 Το διεπιστημονικό πρωτόκολλο καταρτίστηκε από τους PHR κατά τις πρώτες εκταφές το 1999. Βλ. και Ktori 2023β, για τη μετεξέλιξη του σύμφωνα με τις ανάγκες των πιο πρόσφατων εκταφών.

Εικ. 15. Οι ταφές στο Ψυχιατρείο Αθαλάσσης το 1974: οριοθετήσαμε για έμφαση με πορτοκαλί διακεκομμένη γραμμή το μαζικό τάφο και με ροζ διακεκομμένη γραμμή την ταφή κοντά στον τότε θάλαμο 5. Α) Οι χαρτογραφημένες ταφές με υπόστρωμα αεροφωτογραφίας του 1963. Β) Ψηφιακή αποτύπωση του τάφου με γεωδαιτικό σταθμό κοντά στον τότε θάλαμο 5. Γ) Ψηφιακή αποτύπωση με γεωδαιτικό σταθμό όλου του χώρου και των ταφών. Δ) Λεπτομέρεια της ψηφιακής αποτύπωσης του μαζικού τάφου. Ε) Λεπτομέρεια της απόθεσης των νεκρών μέσω ψηφιακής αποτύπωσης με γεωδαιτικό σταθμό. Τη χαρτογραφική μελέτη και τη ψηφιακή αποτύπωση εκπόνησαν λειτουργοί του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας (Πηγή: Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας, 2019· επεξεργασία από τους συγγραφείς).

Εικ. 16. Χάρτης των παράκτιων εκταφών, όπου εντόπισε σκελετικά κατάλοιπα η ΒCFΤ. Στα ένθετα απεικονίζονται δικαστικοί αρχαιολόγοι επί το έργον σε παράκτιες εκταφές (Πηγή: Κιορί 2023α· επεξεργασία από τους συγγραφείς).

Στα τέλη Δεκεμβρίου 2019 επικρατούσε κύμα κακοκαιρίας που έπληττε κυρίως παράκτιες πόλεις και χωριά. Η κακοκαιρία, σε συνδυασμό με έντονη θαλασσοταραχή, αποκάλυψε κάποια σκελετικά κατάλοιπα στην ακτή που ακολούθως εντόπισαν τυχαία περιπατητές. Αφού ειδοποίησαν τις αρχές, μετέβη επιτόπου αστυνομικό κλιμάκιο που περισυνέλεξε τα οστά για περαιτέρω διερεύνηση. Εντούτοις, μετά από λίγες μέρες επαναλήφθηκε το ίδιο γεγονός καθώς η συνεχιζόμενη θαλασσοταραχή αποκάλυψε και άλλα οστά.

Όπως ενημέρωσε το κοινό ο Εκπρόσωπος Τύπου της Αστυνομίας στις αρχές Ιανουαρίου, παραλήφθηκαν και τη δεύτερη φορά τα οστά από αστυνομικό κλιμάκιο και στη συνέχεια όλα τα οστά μεταφέρθηκαν στο νεκροτομείο του Γενικού Νοσοκομείου Λευκωσίας, όπου, στην παρουσία ιατροδικαστή και ανθρωπολόγου, πραγματοποιήθηκαν εξετάσεις. Το καταληκτικό συμπέρασμα ήταν ότι επρόκειτο για ανθρώπινα οστά που ανήκαν σε άντρα. Λήφθηκε δείγμα οστών για γενετικές εξετάσεις στο Ινστιτούτο Νευρολογίας και Γενετικής ώστε να διαλευκανθεί η ταυτότητα του νεκρού.

Καθώς εκφράστηκαν ανησυχίες ότι τα λείψανα ενδέχεται να ανήκαν σε Τουρκοκύπριο αγνοούμενο της περιόδου 1963–1964, ενημερώθηκε αρμοδίας η ΔΕΑ Κλιμάκιο ερευνητών της ΔΕΑ, με τη συμμετοχή της ενάλιας αρχαιολόγου της Επιτροπής, μετέβη στον αστυνομικό σταθμό που διαχειρίστηκε την υπόθεση από τα πρώτα της στάδια, και κατόπιν στην παραλία, όπου τους υποδείχθηκε το σημείο εντοπισμού των σκελετικών καταλοίπων. Όπως επεξήγησαν οι αστυνομικοί, συνέλεξαν όσα οστά εντόπισαν επιφανειακά. Καθώς όμως υπήρχε σοβαρός κίνδυνος να παρασυρθούν από τα κύματα όσα ήταν θαμμένα και επομένως να χαθούν, αναγκάστηκαν, να σκάψουν σε βάθος περίπου μισού μέτρου και να αφαιρέσουν όσα έβλεπαν, χωρίς όμως τη συμμετοχή δικαστικού αρχαιολόγου και καταστρέφοντας εκ των πραγμάτων το πρωτογενές σημείο ταφής (Ktori 2023a, 355–56).

Κατά την επιθεώρηση του σημείου από την ομάδα, η ενάλια αρχαιολόγος εντόπισε και άλλα οστά σε απόσταση 2 μέτρων από το νερό. Υπό αυτές τις ιδιάζουσες καιρικές συνθήκες, αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί σωστική εκταφή και τεκμηρίωση των ευρημάτων σύμφωνα με το πρωτόκολλο εκταφών της ΔΕΑ, και στη συνέχεια να μεταφερθούν τα οστά στο ανθρωπολογικό εργαστήριο. Οι περιβαλλοντικές και κλιματικές συνθήκες δημιούργησαν την επιτακτική ανάγκη κατάρτισης εξειδικευμένου πρωτοκόλλου για την περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση του σημείου. Το πρώτο στάδιο αφορούσε την τεκμηρίωση της περιοχής μέσω drone για λήψη αεροφωτογραφιών και μέσω του συστήματος Global Navigation Satellite System (GNSS), ενώ η ανασκαφή έγινε χειρωνακτικά, εφόσον είχαν ήδη εντοπιστεί οστά. Διαχωρίστηκε ο ανασκαφικός κάρναβος σε δύο επιμήκη ορθογώνια τμήματα, όπου εργαζόνταν πλάι-πλάι ταυτόχρονα τέσσερις αρχαιολόγοι (Εικ. 17α). Η ομάδα μπόρεσε να απομακρύνει τα βότσαλα χειρωνακτικά με προσοχή, επιθεωρώντας ταυτόχρονα για τυχόν θραύσματα οστών τα οποία σηματοδοτούσαν με ξυλάκια μπαμπού για την ταυτόχρονη σχεδιαστική τους αποτύπωση (Εικ. 17β). Η δε αφαίρεση της άμμου έγινε σε στρώματα 5–10 εκατοστών κάθε φορά και κοσκινιζόταν επιμελώς.

Μετά την ολοκλήρωση της εκταφής, η ομάδα προχώρησε σε συστηματική επισκόπηση της ευρύτερης περιοχής. Ωστόσο, η παραλία, λόγω της θαλασσοταραχής, είχε καλυφθεί από φύκια μειώνοντας την ορατότητα στο μηδέν (Εικ. 18). Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι προς το παρόν δεν υπάρχει δημοσιευμένο συναφές πρωτόκολλο για επισκόπηση σε αυτές τις συνθήκες από κάποιο οργανισμό, στο οποίο θα μπορούσαν να ανατρέξουν ή και να το τροποποιήσουν οι αρχαιολόγοι της ΔΕΑ για τις ανάγκες της συγκεκριμένης υπόθεσης. Η ενάλια αρχαιολόγος προέβη σε επιπλέον μελέτη των ανασκαφικών αποτελεσμάτων, σε συνδυασμό με το φωτομωσαϊκό και την αποτύπωση της περιοχής με GNSS (Εικ. 19), και με αεροφωτογραφίες των ετών 1963, 1993, 2014 και 2020, στις οποίες τεκμηριώνονται και οι μεταβολές της ακτογραμμής (Εικ. 20). Με το συνδυασμό των παραπάνω στοιχείων, αλλά και με τις πληροφορίες που έλαβε από το αστυνομικό κλιμάκιο για τις συνθήκες ανακάλυψης των σκελετικών καταλοίπων, η ενάλια αρχαιολόγος επιβεβαίωσε αφενός ότι το σημείο εντοπισμού ήταν και το αρχικό και αφετέρου ότι η διάβρωση της ακτογραμμής προκάλεσε τη μετατόπιση των οστών και τη διασπορά τους. Κατά τις ανθρωπολογικές εξετάσεις που ακολούθησαν διαπιστώθηκε ότι τα οστά ήταν πιθανότατα αρχαιολογικής φύσεως, κάτι που επιβεβαιώθηκε μετά από εξέταση δείγματος οστών με ραδιοχρονολόγηση (Ktori 2023a, 357–58).

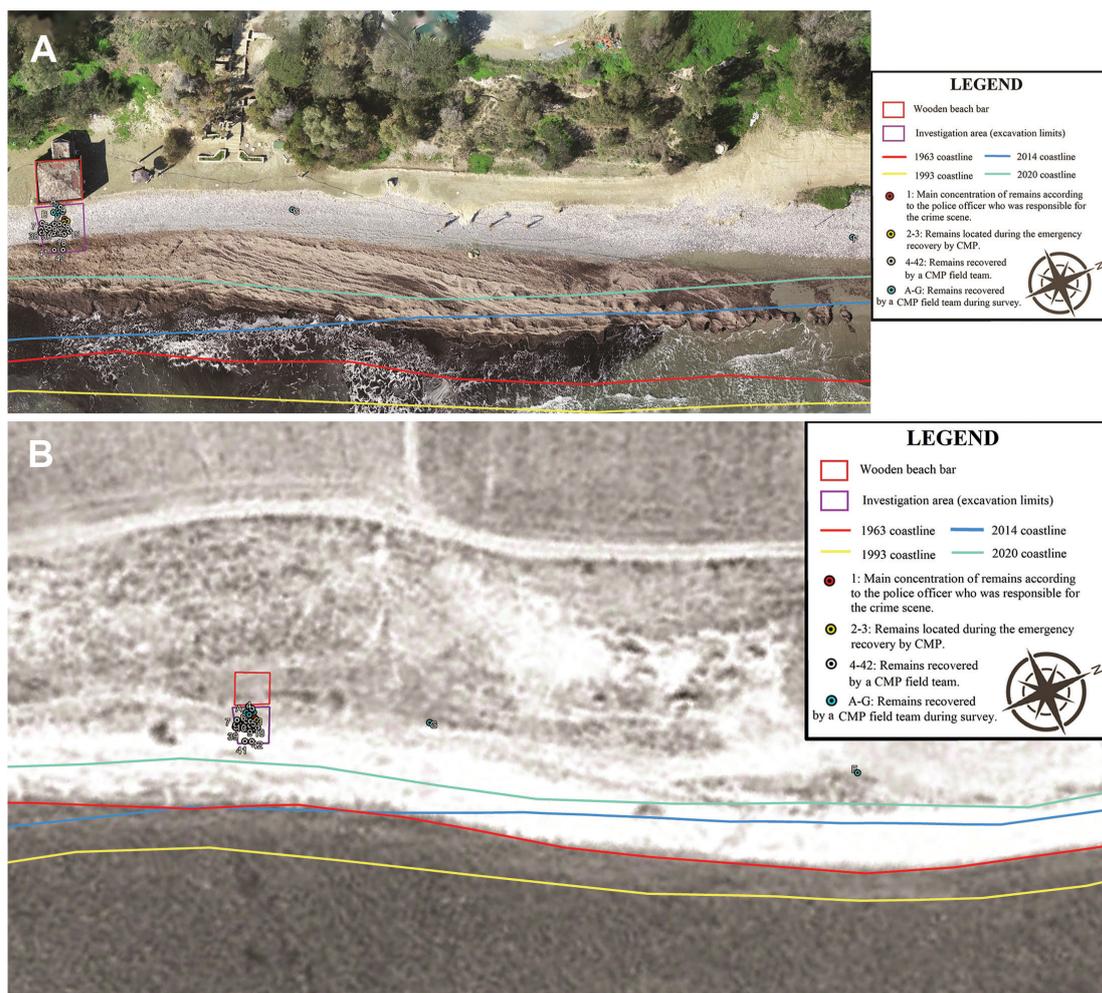
Εικ. 17. Α) Ομάδα αρχαιολόγων αφαιρεί το στρώμα βοτσάλων σε τέσσερα ανασκαφικά τετράγωνα. Β) Σχεδιαστική αποτύπωση των οστών που σηματοδοτήσαν οι αρχαιολόγοι κατά την εκταφή (Πηγή: Ktori 2023α).

Εικ. 18. Συστηματική επισκόπηση παραλίας από δικαστικούς αρχαιολόγους για τον εντοπισμό περαιτέρω οστών (Πηγή: Ktori 2023α).

Εικ. 19. Η διασπορά των σκελετικών καταλοίπων σε σχέση με το αρχικό σημείο εντοπισμού (αρ. 1), όπως προκύπτει από το φωτομωσαϊκό της περιοχής διερεύνησης, την τεκμηρίωση με GNSS και παραδοσιακό ανασκαφικό σχέδιο σε κλίμακα (Πηγή: Ktori 2023α).

Εικ. 20. Τα χαρτογραφημένα δεδομένα μετά την ολοκλήρωση της εκταφής σε: Α) φωτομωσαϊκό που λήφθηκε το 2020, Β) αεροφωτογραφία του 1963 (Πηγή: Ktori 2023α· επεξεργασία από τους συγγραφείς).

9. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

9.1. Πώς προσλαμβάνουν οι οικείοι των θυμάτων τις εκταφές και ταυτοποιήσεις σκελετικών καταλοίπων

Στο πλαίσιο της μελέτης, διερευνήσαμε σημαντικές στιγμές των συγγενών αγνοουμένων σε όλη αυτή την πορεία, από τη διερεύνηση μέχρι τον εντοπισμό και την ταυτοποίηση των σκελετικών καταλοίπων των οικείων τους. Επιπλέον, εξετάσαμε και τις ανάγκες τους, μέσα στις οποίες συγκαταλέγεται το δικαίωμα στην αλήθεια και τη δικαιοσύνη. Οι ανάγκες των θυμάτων είναι κανονικά το σημείο από το οποίο θα έπρεπε να εκκινούν οι προσπάθειες συμφιλίωσης και εδραίωσης της ειρήνης. Τα ανθρωπιστικά προγράμματα ταυτοποίησης στην Κύπρο, επικεντρώνοντας την προσοχή τους στα θύματα, τόσο τους αγνοουμένους όσο και τους συγγενείς τους, μπόρεσαν να δημιουργήσουν το αναγκαίο θετικό πεδίο για την επούλωση του τραύματος.

Η έρευνα προφορικής ιστορίας που ακολουθήσαμε ως βασική μεθοδολογική προσέγγιση, μας έδωσε τη δυνατότητα να μην κάνουμε απλώς συλλογή πληροφοριών, αλλά να αναγνωρίσουμε τα συναισθήματα και τη δι-υποκειμενική υπόσταση στους διάλογους των συνεντεύξεων (Field 2006). Επίσης, μέσα από τις συνεντεύξεις, κατανοήσαμε αυτό που ο γνωστός προφορικός ιστορικός Alessandro Portelli υποστήριξε, ότι «η μνήμη έχει περισσότερο να κάνει με τη «δημιουργία των νοημάτων» παρά με το τι ακριβώς συνέβη στο παρελθόν» (Portelli 1991, 51–2). Η ποικιλομορφία στην προφορική ιστορία έγκειται στο γεγονός ότι οι υποκειμενικές και μη επακριβώς τεκμηριωμένες αφηγήσεις του παρελθόντος εξακολουθούν να είναι ψυχολογικά «αληθινές», και ότι αυτή η «αλήθεια» μπορεί να είναι εξίσου σημαντική με τις πραγματικά αξιόπιστες αφηγήσεις. Η σημασία της αφήγησης είναι πλέον τέτοια, σε διεθνές επίπεδο, ώστε έχουμε μερικές φορές την εντύπωση ότι το κύριο ενδιαφέρον σε όσα ζούμε έγκειται στο αν μπορούν να γίνουν αντικείμενο αφήγησης. Σε μια αφήγηση ή σε μια «ιστορία», είναι η γλώσσα που συλλαμβάνει το «πραγματικό» και το μορφοποιεί σε συγκεκριμένη πλοκή (Charoutot 2023, 15–6).

Η προσέγγισή μας λειτούργησε θετικά και στην κατανόηση του ιστορικού υπόβαθρου του παρελθόντος των δυο κοινοτήτων, καθώς είχε δομηθεί από διαφορετικά αφηγήματα, που μέσα από τις συνεντεύξεις μπορούσαμε να τα κατανοήσουμε. Οι πληροφορητές που συμμετείχαν στην έρευνα προσέφεραν μέσα από τον πλουραλισμό και την διαφορετικότητα των εμπειριών τους ένα δείγμα, το οποίο ανέδειξε όσο το δυνατόν πληρέστερα τα ζητήματα των αγνοουμένων και τις ανάγκες των οικογενειών τους. Ειδικότερα, την κατανόηση του πώς βίωσαν τα γεγονότα, πώς θα μπορούσαν να αισθανθούν ότι οι ανάγκες τους ικανοποιήθηκαν, πώς το δικό τους παράδειγμα θα μπορούσε να λειτουργήσει ως οδοδείκτης μιας πολιτικής επίλυσης του κυπριακού ζητήματος, αλλά και ως πρότυπο παράδειγμα διεργασίας του παρελθόντος και διαμόρφωσης της κουλτούρας της συνεργασίας για ένα ειρηνικό μέλλον.

Στην περίπτωση της Κύπρου, οι ανάγκες των οικογενειών καταγράφηκαν με διεπιστημονικό τρόπο, στο πλαίσιο του οποίου η έρευνα και η θεωρητικοποίηση συνδυάστηκε με την εμπειρία και την πρακτική της καθημερινότητας-πραγματικότητας στην περίπτωση της Κύπρου (Senehi κ.ά. 2010). Κατά τη διερεύνηση του θέματος, έγινε εξαρχής κατανοητό ότι οι αγνοούμενοι δεν είναι ένα σύνολο ανθρώπων με κοινές ανάγκες και κοινή αφετηρία. Οι συγγενείς τους μοιράζονταν ως κοινό βίωμα τη βία τους εξαφάνιση, αλλά διαφοροποιούνταν μέσα από τις εξατομικευμένες βιωμένες εμπειρίες τους. Βασικός γνώμονας ήταν η επιθυμία να έχουμε αντιπροσωπευτικό δείγμα όσον αφορά τη συνολική παρουσίαση του ζητήματος, καθώς και των επιμέρους θεμάτων που προέκυψαν από συζητήσεις μέσα από την επιτόπια έρευνα.

Επιπλέον, διαπιστώσαμε την αναγκαιότητα κατανόησης του συγκρουσιακού πλαισίου δημιουργίας του ζητήματος των αγνοουμένων τόσο και στις δυο κοινότητες όσο και στα δυο χρονικά σημεία που έγινε η εντατικοποίηση της διαμάχης (1963–1964 και 1974). Η έλλειψη διεργασίας του ζητήματος των αγνοουμένων είναι ενδεικτική από τα ερευνητικά δεδομένα που συλλέχθηκαν, καθώς μέχρι το 2006, «οπότεν και δόθηκε επίσημη εντολή να σχηματιστούν οι φάκελοι και να δοθούν στη ΔΕΑ» (προφ. μαρτυρία Χάρη Συμεωνίδη 2022), δεν υπήρχε αναφορά στην ελληνοκυπριακή πλευρά για τους δικούς της αγνοουμένους και η πλειοψηφία των πολιτών θεωρούσε ότι όλοι οι αγνοούμενοι προέκυψαν μετά την τουρκική εισβολή του το 1974. Η διαπίστωση

αυτή επιβεβαιώθηκε και μέσα από συνεντεύξεις συγγενών αγνοουμένων του 1974, αφού όλοι δήλωσαν ότι υπήρχε ελλιπής ενημέρωση και γνώση για το ζήτημα. Αντίστοιχα στοιχεία προέκυψαν και κατά τις συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν με Τουρκοκύπριους συγγενείς, οικείοι των οποίων χάθηκαν κατά την περίοδο των δικαιοδικών ταραχών (1963–1964), οι οποίοι δήλωναν ότι εκείνο το χρονικό διάστημα ακολουθήθηκε η επιλογή της βίαιης εξαφάνισης μέσω των αρπαγών, η ίδια μέθοδος που εφαρμόστηκε και στους Ελληνοκύπριους αγνοουμένους, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία και τις συνεντεύξεις.

9.2. Καλές πρακτικές των κυπριακών προγραμμάτων ταυτοποίησεων και δυνατότητες μεταλαμπάδευσης της τεχνογνωσίας

Ο ΔΕΕΣ είναι εδώ και δεκαετίες πρωτεργάτης σε θέματα εντοπισμού αγνοουμένων αλλά και ψυχοκοινωνικής στήριξης των οικογενειών των θυμάτων. Το Νοέμβριο του 2022, η Μόνιμη Αντιπροσωπεία της Νορβηγίας στα Ηνωμένα Έθνη, συνδιοργάνωσε με τις Μόνιμες Αντιπροσωπείες της Κολομβίας, του Κουβέιτ και της Ελβετίας συνάντηση με θέμα τους αγνοουμένους συνεπεία εμπόλεμων συρράξεων. Στόχος τους ήταν να συζητήσουν καλές πρακτικές που καταγράφηκαν ως σήμερα που να μπορούν να μεταλαμπαδευτούν σε όσους αναλαμβάνουν διαμεσολαβητικά καθήκοντα μεταξύ των εμπόλεμων μερών. Ανάμεσα στις χώρες που αναφέρονται στη δημοσίευση του ΔΕΕΣ είναι και η Κύπρος, μέσα από το παράδειγμα της ΔΕΑ (Von König κ.ά. 2024).

Η ΔΕΑ από το 2012 μέχρι σήμερα, προσφέρει την ευκαιρία σε πτυχιούχους να συμμετάσχουν στις διεργασίες της ως εκπαιδευόμενοι (Ktori και Baranhan 2018). Επιπλέον, το 2017 συνήψε μνημόνια συναντίληψης με το ΔΕΕΣ αλλά και την ΕΑΑΦ, για σκοπούς επιστημονικής κατάρτισης του προσωπικού της, αλληλοστήριξης σε αποστολές με στόχο τον εντοπισμό πιθανών χώρων ταφής, αλλά και λειτουργίας της ως επιστημονικού κέντρου εκπαίδευσης ξένων επιστημόνων υπό την αιγίδα του ΔΕΕΣ (UNFICYP 2017). Οι επιστήμονες που συμμετέχουν σε αυτές τις σύντομες εκπαιδευτικές αποστολές, που ξεκίνησαν ήδη το 2013, παρακολουθούν παρουσιάσεις από τους Κύπριους επιστήμονες, για κάθε στάδιο της ταυτοποίησης, όπως εφαρμόζεται από τη ΔΕΑ, μετέχουν σε συζητήσεις, και επισκέπτονται τις εκταφές και το ανθρωπολογικό εργαστήριο. Η μαθησιακή διαδικασία μέσω εμπειρικής παρατήρησης αποτελεί ουσιώδες μέρος των αποστολών, καθώς στόχος είναι η ΔΕΑ να πληροφορήσει και να δώσει στους συμμετέχοντες εφόδια για να διεξάγουν αντίστοιχες έρευνες στις χώρες τους (UNFICYP 2013, 18· Ktori και Baranhan 2018).

Η αναφορά καλών πρακτικών μέσω επιστημονικών δημοσιεύσεων αποτελεί ακόμη ένα πυλώνα μετάδοσής τους. Σε αυτό το κομμάτι, οι συγγραφείς διαπίστωσαν ότι ενώ τα δύο κυπριακά προγράμματα μπορούν να μεταφέρουν τις εμπειρίες τους στο επιστημονικό κοινό, οι δημοσιεύσεις σχετικά με δικαστική αρχαιολογία είναι από λίγες (πρόγραμμα ΔΕΑ), έως ανύπαρκτες (πρόγραμμα Κυπριακής Δημοκρατίας). Ξεκινώντας από το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας, υπάρχει ενημερωτικό υλικό αναρτημένο στην ιστοσελίδα του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και Ανθρωπιστικών Θεμάτων. Το υλικό κρίνεται ως αρκετά κατατοπιστικό, καθώς οι συγγραφείς μελετώντας το μπόρεσαν να συνδυάσουν τεκμήρια προφορικής ιστορίας, δευτερογενή βιβλιογραφία, και άλλο οπτικοακουστικό υλικό για τις συγκεκριμένες εκταφές και να αποκτήσουν ολοκληρωμένη εικόνα για τις διαδικασίες που ακολουθήθηκαν. Εντούτοις, οι συγγραφείς οφείλουν να επισημάνουν ότι αυτό κατέστη δυνατό, καθώς ασχολούνται ενεργά με το αντικείμενο για πάνω από μια δεκαετία. Ενδεχομένως λοιπόν, να μη μπορέσει κάποιος που δεν ασχολείται ενεργά με τη δικαστική αρχαιολογία να αντλήσει τις μέγιστες πληροφορίες.

Πάνω στην ίδια περίπου γραμμή κινηθήκαμε για την αξιολόγηση των πληροφοριών που παρέχονται στην επιστημονική αρθρογραφία του προσωπικού της ΔΕΑ. Οι ανασκαφές της ΔΕΑ, αν και αριθμητικά περισσότερες (πέραν των 1620 ανασκαφών, 350 εκταφές σκελετικών καταλοίπων), παραμένουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία αδημοσίευτες. Αυτό αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα τόσο για όσους θέλουν να ενημερωθούν για νέες μεθόδους ή προσεγγίσεις που μπορεί να εφαρμόζονται στις εκταφές, αλλά και τους ξένους επιστήμονες που συμμετέχουν στις σύντομες εκπαιδεύσεις της Επιτροπής και του ΔΕΕΣ.

10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η κάθε κοινότητα μπορεί να βοηθήσει τα θύματα που βρίσκονται στη δική της πλευρά, κατανοώντας τις ανάγκες τους, και παράλληλα να λειτουργεί σαν θετικός πόλος, ικανοποιώντας και αιτήματα της άλλης πλευράς που emπίπτουν στη δικαιοδοσία της. Η έλλειψη κοινωνικής διεργασίας του ζητήματος των αγνοουμένων είναι ενδεικτική από τα ερευνητικά δεδομένα που συλλέχθηκαν, καθώς μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000, οπότε και οριστικοποιήθηκε ο επίσημος κατάλογος αγνοουμένων, επικρατούσε μεγάλη ασάφεια. Ενδεικτικό είναι ότι η πλειοψηφία θεωρούσε ότι όλοι οι αγνοούμενοι προέκυψαν μετά την εισβολή της Τουρκίας το 1974.

Οι συνεντεύξεις τεκμηρίωσαν τη διαφοροποίηση του τρόπου εξαφάνισης των θυμάτων, μέσα από την οποία αναδείχθηκε η διαφορετικότητα της χρονικής στιγμής και η μετεξέλιξη των εχθροπραξιών. Το 1963–1964, οι δικαιοδικές διαμάχες οδήγησαν σε εξαφανίσεις ατόμων κατόπιν απαγωγών. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία μιας Τουρκοκύπριας αφηγήτριας, η οποία μας αφηγείται το πώς απήχθη ο πατέρας της και πώς τελικώς επέστρεψε σώος στην οικία του, ή πώς απήχθη ο πατέρας ενός αφηγητή από το ταξί επιστρέφοντας μετά από μια δουλειά στην ελληνοκυπριακή κοινότητα στον τουρκοκυπριακό θύλακα, αλλά και πώς χάθηκε ένας Ελληνοκύπριος πηγαίνοντας μια παραγγελία από τη δουλειά του και δεν επέστρεψε ποτέ. Από την άλλη πλευρά, το 1974 επικρατούσαν συνθήκες πολέμου, κάτι που διαφαίνεται μέσα από το προφίλ των εξαφανισθέντων: οι πλείστοι είναι στρατιώτες και χάνονται σε μάχες, αλλά και πολίτες αιχμάλωτοι πολέμου που εκτελούνται είτε μαζικά είτε μεμονωμένα.

Για τον διεθνή παράγοντα, το ζήτημα της ανεύρεσης των αγνοουμένων έχει ανθρωπιστικό χαρακτήρα, ενώ οι δράσεις των μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας (πρόγραμμα Κυπριακής Δημοκρατίας, ΔΕΑ) είναι ξεκάθαρο ότι δεν επέλυσαν αυτό το συγκεκριμένο πρόβλημα πλήρως μέχρι σήμερα. Πρόκειται για μία περαιτέρω ένδειξη ότι το ζήτημα των αγνοουμένων θα είναι πάντοτε ενσωματωμένο σε ικανό βαθμό σε ευρύτερα πολιτικά ζητήματα και ιδιαίτερα το πλαίσιο επίλυσης του κυπριακού προβλήματος. Το δεύτερο συναφές θέμα είναι ότι οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι ερμήνευαν τους λόγους για τη σύσταση και τον ρόλο της ΔΕΑ διαφορετικά, με αποκλίνοντα τρόπο, ειδικότερα μάλιστα στις απαρχές του προγράμματος εκταφών το 2005–2006.

Επίσης, επικρατεί έως σήμερα ελλιπής γνώση των γεγονότων. Επιβεβαιώνεται ότι πολλοί Ελληνοκύπριοι αγνοούν την ύπαρξη του μονοκοινοτικού προγράμματος εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας (Sant Cassia 2001, 226). Για τους Ελληνοκύπριους, ο ρόλος των προγραμμάτων έχει μετεξελιχθεί σε ένα ζήτημα εκταφής και επιστροφής των οστών των αγνοουμένων. Για τους Τουρκοκύπριους, που επίσης βασίζονται στο διαφορετικό αφήγημα που είχαν διαμορφώσει στην πορεία των χρόνων για τους αγνοουμένους, είναι ένα ζήτημα οριστικής διαβεβαίωσης ότι οι αγνοούμενοι είναι νεκροί, ώστε να αποτρέψουν τους Ελληνοκύπριους από το να τους κατηγορήσουν για την τύχη των αγνοουμένων εάν δεν αναλάβουν και αυτοί αμοιβαία ευθύνη για τις εξαφανίσεις των Τουρκοκυπρίων του 1963–1964 και του 1974. Η αφήγηση στην περίπτωση της Κύπρου, αλλά και γενικώς, αποτέλεσε τύπο λόγου που δίνει νόημα και κατεύθυνση συγχρόνως (Charoutot 2023, 16).

Μέσα από την παρούσα μελέτη θελήσαμε επίσης να αναδείξουμε ότι η κυπριακή δικαστική αρχαιολογία γεννήθηκε από την ανάγκη εντοπισμού θυμάτων συνεπεία εμπόλεμης σύρραξης και έκτοτε εξελίχθηκε μέσα σε ένα μεταπολεμικό πλαίσιο, στοιχεία που αποτελούν χαρακτηριστικά της γνωρίσματα. Εντούτοις, οι εκταφές σε μη συμβατικούς χώρους ταφής ενός ή και περισσότερων θυμάτων αποτελούν παγκόσμιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του επιστημονικού πεδίου, όπως και η ανάγκη των συγγενών των θυμάτων για γνώση της τύχης των οικείων τους από την επιστημονική διαδικασία της ταυτοποίησης.

Η χαρτογραφία, ιστοριογραφία και ιδιαίτερα η προφορική ιστορία δεν βοηθούν μόνο τα ίδια τα θύματα ώστε να ανευρεθούν τα λείψανα των οικείων τους, αλλά και συνολικά την πορεία επώλωσης του συλλογικού τραύματος. Οι διαδικασίες που εφαρμόστηκαν στα κυπριακά προγράμματα ανθρωπιστικών δικαιοδικών ταυτοποιήσεων αποτέλεσαν οδοδείκτη και παραδειγματικό τρόπο λειτουργίας ξένων, ανάλογων προγραμμάτων. Σημείο αναφοράς αποτελεί η αποσύνδεση του εντοπισμού και της ταυτοποίησης των σκελετικών καταλοίπων από μια έρευνα για εγκλήματα πολέμου, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι τα επιστημονικά ευρήματα

«πάσχουν» ή δε μπορούν να χρησιμοποιηθούν μελλοντικά σ' ένα τέτοιο πλαίσιο (όπως για παράδειγμα έγινε με τα ευρήματα εναντίον των Κόκκινων Χμερ, από τη διερεύνηση των σκελετικών καταλοίπων του κέντρου αιχμαλώτων Kraing Ta Chan στην Καμπότζη) (Etcheson 2005· Τα'ala κ.ά. 2006, 2008· Beavan 2015· Fleischman 2016, 2017, 2019· Bennett 2018· Fleischman κ.ά. 2018).

Στο κομμάτι της δικαστικής αρχαιολογίας ειδικά, και μέσα από τα παραδείγματα που σχολιάσαμε, διακρίναμε ότι αν και πρόκειται για νέο σχετικά επιστημονικό πεδίο στην Κύπρο, οι διεθνείς οργανισμοί που βοήθησαν στην ίδρυση των ανθρωπιστικών προγραμμάτων ταυτοποίησης έθεσαν γερές επιστημονικές βάσεις για περαιτέρω εξέλιξή του. Πέραν αυτών, το δημοσιευμένο υλικό δίνει καθαρά το πλαίσιο διεξαγωγής των «δικαστικών εκταφών» (forensic exhumations): διεξάγονται βάσει επιστημονικών πρωτοκόλλων, ακολουθείται αυστηρό σύστημα αποτύπωσης της ταφής (σκελετικά κατάλοιπα, συνοδά αντικείμενα και τυχόν άλλα τεκμήρια), υπάρχει τρομερή ποικιλομορφία στους χώρους όπου μπορεί να εντοπιστεί ταφή, και σε κάθε περίπτωση μια ομάδα εκταφής καλείται να υπερβεί ποικίλες πρακτικές δυσκολίες έως την ολοκλήρωση της διαδικασίας. Η χρήση διαφόρων εργαλείων και τεχνικών, πέραν όσων διαθέτει η επιστήμη της αρχαιολογίας, καθιστά τη δικαστική αρχαιολογία ένα πολυεπίπεδο και δυναμικό πεδίο που απαιτεί να ελίσσονται και να εξελίσσονται μαζί του όσοι το ασκούν. Στη μελέτη μας περιοριστήκαμε στο παράδειγμα της Κύπρου, μεν, θα πρέπει όμως να αναφέρουμε ότι υπάρχει τεράστια βιβλιογραφία για τη δικαστική αρχαιολογία όπως την ασκούν σε άλλες χώρες, γεγονός που είναι ενδεικτικό του εύρους και των εγγενών δυναμικών εξελίξεων αυτού του συνεχώς μεταβαλλόμενου πεδίου.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

- Ανώνυμος (05/08/1974). «Τα Γεγονότα του Κυπρο-τουρκικού Πολέμου με τον Φακόν των Έκτακτων Πολεμικών Ανακοινωθέντων». *Κύπρος* 1113, 3. <https://pressarchive.cy/s/EL/item/527159?q=#?c=kaum=kais=kaicv=kaixywh=-6447%2C-333%2C17394%2C6652>
- Ανώνυμος (01/08/1974). «Από την Πολεμική Λαίλαπα. Λίθοι, Πλίνθοι και Κέραμοι... Εκ των Αποκλήτων Βομβαρδιστικών Επιδρομών». *Η Μάχη* 4366, 2. https://pressarchive.cy/s/EL/item/555159?q=αθαλάσσ*?c=kaum=kais=kaicv=1kaixywh=-198%2C1035%2C6097%2C2331
- Ανώνυμος (01/08/1974). «Τα Θύματα των Ναπάλμ Έπληξαν Νοσοκομεία, Ξενοδοχεία και Κατωκίμενας Περιοχές. Οι Βάρβαροι Βομβαρδισμοί των Τούρκων Αεροπόρων». *Η Μεσημβρινή* 4366, 3. <https://pressarchive.cy/s/EL/item/1141900?q=Ψυχιατρείο?c=kaum=kais=kaicv=2kaixywh=144%2C1492%2C6769%2C2588>
- Συμεωνίδη, Χ. (2022). Προφορική μαρτυρία Χάρη Συμεωνίδη, προέδρου Επιτροπής Ελληνοκύπριων αγνοουμένων της περιόδου 1963–64. (Διενέργεια συνέντευξης στις 21/9/2022).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams, B.J. και J.E. Byrd, Επιμ. 2008. *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains*. Totowa: Humana Press.
- Agathangelou, A.M. και K.D. Killian. 2002. «In the Wake of 1974: Psychological Wellbeing and Posttraumatic Stress in Greek Cypriot Refugee Families». *The Cyprus Review* 14(2):45–69.
- _____. 2009. «The Discourse of Refugee Trauma: Epistemologies of the Displaced, the State, and Mental Health Practitioners». *The Cyprus Review* 21(1):19–58.
- _____. 2019. «Paved with Good Intentions? The road of the humanitarian project of DNA identification of the missing in post-conflict Cyprus». Στο *Family Systems and Global Humanitarian Mental Health: Approaches in the Field*, επιμ. L.L. Charlés και G. Samarasinghe, 35–52. New York: Springer.
- Αλεξοπούλου, Χρ. 2013. «Ο Ρόλος του Αποδέκτη/ Παραλήπτη Μαρτυριών Ακραίου Ψυχικού Τραυματισμού στην Πρακτική της Προφορικής Ιστορίας και της Ανθρωπολογικής Έρευνας». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Γεφυρώνοντας τις Γενιές: Διεπιστημονικότητα και Αφηγήσεις Ζωής στον 21ο Αιώνα. Προφορική Ιστορία και Άλλες Βιοιστορίες»*, Βόλος, 25–27 Μαΐου 2012, επιμ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής και Π. Χαντζαρούλα, 495–504. Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας.
- Arni, P.-H., G. Plümer Küçük και N. Nestoros. 2017. «Search, Recovery, Identification, and Restitution of Missing Persons in Cyprus». Στο *Integrated Actions towards Clarification of the Fate and Whereabouts of Missing Persons and Support to their Families – International Conference, 4–5 October, Kyiv*, επιμ. International Committee of the Red Cross, 46–51. Geneva: International Committee of the Red Cross.
- Baranowska, G. 2017. «Advances and Progress in the Obligation to Return the Remains of Missing and Forcibly Disappeared Persons». *Revue Internationale de la Croix-Rouge / International Review of the Red Cross* 99(2):709–33. DOI: 10.1017/S181638311800036X
- Bass, W.M. και W.H. Birkby. 1978. «Exhumation: The Method could Make the Difference». *FBI Law Enforcement Bulletin* 47:6–11.
- Beavan, N.R. 2015. *Evaluation of the Choeng Ek Conservation of Victims at Killing Fields Project*. Phnom Penh: Ιδιωτική έκδοση.
- Bennett, C. 2018. «Living with the Dead in the Killing Fields of Cambodia». *Journal of Southeast Asian Studies* 49(2): 184–203. DOI: 10.1017/S0022463418000188
- Βουλή των Ελλήνων και Βουλή των Αντιπροσώπων. 2018. «Φάκελος Κύπρου». Τόμος Α: *Τα Πορίσματα*. Λευκωσία: Βουλή των Αντιπροσώπων.
- Cavalli, A. 2012. «Transgenerational Transmission of Indigestible Facts: From Trauma, Deadly Ghosts and Mental Voids to Meaning-making Interpretations». *The Journal of Analytical Psychology* 57(5):597–614. DOI: 10.1111/j.1468-5922.2012.02005.x
- Chapoutot, J. 2023. *Η Μεγάλη Αφήγηση: Εισαγωγή στην Ιστορία του Καιρού μας*. Μτφρ. Γ. Καραμπέλας. Αθήνα: Πόλις.
- Citroni, G. 2021. «Faraway, So Close: Victims of Enforced Disappearance in Bosnia and Herzegovina and the Rights to know the Truth, Justice and Reparation». *Droits Fondamentaux* 19.
- Committee on Missing Persons in Cyprus. 2021. «Terms of Reference and Mandate». <https://www.cmp-cyprus.org/terms-of-reference-and-mandate/>
- Committee on Missing Persons in Cyprus (CMP) και International Committee of the Red Cross (ICRC). 2021. *Needs of the Families of the Missing Persons*. Nicosia: Committee on Missing Persons in Cyprus.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cordner, S. και H. McKelvie. 2002. «Developing Standards in International Forensic Work to Identify Missing Persons». *Revue Internationale de la Croix-Rouge / International Review of the Red Cross* 84(848):867–84.

- Cox, M., A. Flavel, I. Hanson, J. Laver και R. Wessling, Επιμ. 2008. *The Scientific Investigation of Mass Graves. Towards Protocols and Standard Operating Procedures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Γραφείο Επιτρόπου Προεδρίας. 2019. *Κατάλογοι Αγνοουμένων και Πεσόντων*. https://www.presidentialcommissioner.gov.cy/anthropos/anthropos.nsf/page03f_gr/page03f_gr?opendocument
- _____. 2021. *Αιέν Υγκρατούντες: Νοράτλας*, ντοκιμαντέρ του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου <https://www.youtube.com/watch?v=nzjHO9-0bnAkait=3s>
- _____. 2022. *Αναζητώντας την Αλήθεια*, ντοκιμαντέρ του Γραφείου Επιτρόπου Προεδρίας και του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου. <https://www.youtube.com/watch?v=5HdqyufftU>
- Crist, T.A.J. 2001. «Bad to the Bone? Historical Archaeologists in the Practice of Forensic Science». *Historical Archaeology* 35(1):39–56.
- Delipetrou, P., J. Makhzoumi, P. Dimopoulos και K. Georghiou. 2008. «Cyprus». Στο *Mediterranean Island Landscapes. Natural and Cultural Approaches*, επιμ. I. Vogiatzakis, G. Pungetti and A. M. Mannion, 170–203. Landscape Series 9. Dordrecht: Springer Dordrecht.
- Dirkmaat, D.C. και N.V. Passalacqua. 2012. «Introduction to Part VI». In *A Companion to Forensic Anthropology*, επιμ. D.C. Dirkmaat, 473–76. Malden: Wiley Blackwell.
- Dupras, T.L., J.J. Schultz, S.M. Wheeler και L.J. Williams. 2012. *Forensic Recovery of Human Remains: Archaeological Approaches*. Boca Raton: CRC Press.
- Eliopoulos, C., K. Moraitis, M. Borrini, J. Irish, X. Kallis, P. Manoli, M. Chimonas και M. Cariolou. 2024. «Fatal Gunshot Trauma of a Child: A Case from Colonial Cyprus». *Medicine, Science and the Law* 64(2):169–72. DOI: 10.1177/00258024231202563
- Επιτροπή Καταρτισμού και Τήρησης Μητρώου Μαχητών της Αντίστασης. 2021. *Κατάλογος Δολοφονηθέντων και Πεσόντων Υπερασπιστών της Δημοκρατίας κατά το 1972–1974*. <https://antistasi1974.com/index-heroes/>
- Etcheson, C. 2005. «Khmer Rouge Prisons and Mass Graves». Στο *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, Vol. 2, επιμ. D.L. Shelton, 613–15. Detroit: Macmillan Reference USA.
- European Commission for Human Rights. 1976. *Applications nos. 6780/74 and 6950/75 Cyprus against Turkey. Report of the Commission (Adopted on 10 July 1976)*. Volume I. Strasbourg: Council of Europe.
- Ευσταθίου, Ι. 2015. «Η Έμφυλη Εμπειρία της Προσφυγιάς της Κύπρου. Συλλογική Μνήμη και Πολιτισμικές Ταυτότητες». Μεταπτ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Field, S. 2006. «Beyond ‘Healing’: Trauma, Oral History and Regeneration». *Oral History Society* 34(1):31–42.
- Feldman, M. S. 1995. *Strategies for Interpreting Qualitative Data*. Qualitative Research Methods Series 33. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Ferrándiz, F. και C.G.M. Robben Antonius, Επιμ. (2015). *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Fleischman, J.M. 2016. «Working with the Remains in Cambodia: Skeletal Analysis and Human Rights after Atrocity». *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 10(2):121–30. DOI: 10.5038/1911-9933.10.2.1411
- _____. 2017. «Remains of Khmer Rouge Violence: The Materiality of Bones as a Scientific Evidence and Affective Agents of Memory». Διδ. διατρ., Michigan State University.
- _____. 2019. «Analysis of Skeletal Demographics and Traumatic Injuries from the Khmer Rouge-Period Mass Gravesite of Choeung Ek, Cambodia». *Forensic Anthropology* 2(4):347–65. DOI: 10.5744/fa.2019.1027
- Fleischman, J.M., S. Prak, V. Voehn και S. Ros. 2018. «Khmer Rouge Regime Massacres: Skeletal Evidence of Violent Trauma in Cambodia». Στο *Massacres: Bioarchaeology and Forensic Anthropology Approaches*, επιμ. C.P. Anderson and D.L. Martin, 116–36. Gainesville: University of Florida Press.
- Fondebrider, L. 2020. *Forensic Guide to the Investigation, Recovery and Analysis of Human Skeletal Remains*. Buenos Aires: Equipo Argentino de Antropología Forense.
- Garland, C., Επιμ. 1998. *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach*, Β' έκδοση. The Tavistock Clinic Series. New York: Routledge.
- Groen, W.J.M. 2018. «Forensic Archaeology: Integrating Archaeology with Criminalistics and Criminology». Στο *Multidisciplinary Approaches to Forensic Archaeology. Topics discussed during the European Meetings on Forensic Archaeology (EMFA)*, επιμ. P.M. Barone και W.J.M. Groen, 1–16. Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-319-94397-8_1
- Gurkan, G., D.K. Demirdov και H. Sevay. 2015. «Population Genetics of Turkish Cypriots from Cyprus: Forensic and Anthropological Implications». *Forensic Science International: Genetics Supplement Series* 5:e384–e386.
- Haglund, W.D. 2001. «Archaeology and Forensic Death Investigations». *Historical Archaeology* 35(1):26–34.
- Haglund, W.D. και S.M. Sirkin. 2002. «Surviving with the Dead. Forensic Investigations in the Service of Human Rights: In the Search for Justice». Στο *Sharing the Front Line and the Back Hills. International Protectors*

- and Providers – Peacekeepers, Humanitarian Aid Workers, and the Media in the Midst of Crisis, επιμ. Y. Danieli, 256–65. Abington: Routledge.
- Hannibal, K. και R.S. Lawrence. 1996. «The Health Professional as Human Rights Promoter: Ten Years of Physicians for Human Rights (USA)». *Health and Human Rights* 2(1):110–27.
- Hirsch, M. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Hirsch, M. και V. Smith. 2002. «Feminism and Cultural Memory: An Introduction». *Signs* 28(1):1–19.
- Holstein, J.A. και J.F. Gubrium. 1995. *The Active Interview*. Qualitative Research Methods Series 37. Thousand Oaks: Sage Publications.
- James, S.H., J.J. Nordby και S. Bell, Επιμ. 2014. *Forensic Science: An Introduction to Scientific and Investigative Techniques*. Boca Raton: CRC Press.
- Jessee, E. και M. Skinner. 2005. «A Typology of Mass Graves and Mass Grave-related Sites». *Forensic Science International* 152:55–9.
- Jonker, G. 2018. «Operation Nobility: The Identification of a Missing Soldier from the Battle of Arnhem, 1944». Στο *Multidisciplinary Approaches to Forensic Archaeology. Topics discussed during the European Meetings on Forensic Archaeology (EMFA)*, επιμ. P.M. Barone και W.J.M. Groen, 189–205. Cham: Springer International Publishing AG.
- Κασμάτης, Π.Α. 1997. «Δεκατρία Περιστερία». *Οι Τελευταίοι Επιζώντες Αγνοούμενοι της Κύπρου: Οι Μυστικές Αποστολές Σωτηρίας τους*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Killam, E.W. 2004. *The Detection of Human Remains*. Springfield: Charles C. Thomas.
- Killian, K.D. 2016. «Time, Trauma, and Ambiguous Loss: Working with Families with Missing Members in Postconflict Cyprus». Στο *Family Therapy in Global Humanitarian Contexts*, επιμ. L.L. Charlés και G. Samarasinghe, 77–89. Cham: Springer.
- Kim, J.J., L. Elgerud και H. Tuller. 2020. «Forensic archaeology and anthropology sensitization in post-conflict Uganda». *Forensic Science International* 306:1–9. DOI: 10.1016/j.forsciint.2019.110062.
- Kobialka, D. και A. González-Ruibal. 2024. «An Archaeology of the Pomeranian Crime of 1939: Collecting the Material Evidence» *Antiquity* (early view): 1–6. DOI: 10.15184/aqy.2024.64
- Kobialka, D., M. Michalski, K. Karski, A. Lokś, M. Pawleta, V. Rezler-Wasielewska, P. Wroniecki, J. Wysocka και M. Czarnik. 2024. «Searching for the Missing Graves of PoWs from the Second World War – an Example of Research Conducted in the Area of Stalag VIII B (344) Lamsdorf». *Journal of Field Archaeology* (early view):1–16. DOI: 10.1080/00934690.2024.2343511
- Κόκκινος, Γ. 2015. *Το Ολοκαύτωμα. Η Διαχείριση της Τραυματικής Μνήμης – Θύτες και Θύματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Krystal, H. 1995. «Trauma and Aging». Στο *Trauma: Explorations in Memory*, επιμ. C. Caruth, 76–99. Baltimore / London: The John Hopkins University Press.
- Ktori, M. 2023α. «Optimizing Coastal Exhumation Strategies: The Casework of the Committee on Missing Persons in Cyprus (2006–2022)». *Science και Justice* 63(3):349–63. DOI: 10.1016/j.scijus.2023.03.005
- _____. 2023β. «Forensic Archaeology in Cyprus: An Appraisal of a Nascent Discipline». *Forensic Anthropology*, 6.1:42–58. DOI: 10.5744/fa.2022.0004
- Ktori, M. και G. Baranhan. 2018. «Development and Future Perspectives of a Humanitarian Forensic Programme: The Committee on Missing Persons in Cyprus Example». *Egyptian Journal of Forensic Sciences* 8:25. DOI: 10.1186/s41935-018-0057-7.
- Κωνσταντινίδης, Α. 1976. *Missing – Fate Unknown*, ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου: <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/3020/missing-fate-unknown/>
- Laub, D. 2005. «Traumatic Shutdown of Narrative and Symbolization: A Death Instinct Derivative?». *Contemporary Psychoanalysis*, 41(2):307–26. DOI: 10.1080/001107530.2005.10745863
- Martin, V. 2020. «A First World War Example of Forensic Archaeology». *Forensic Science International* 314:1–5. DOI: 10.1016/j.forsciint.2020.110394.
- Μαχλουζαρίδης, Π.Σ. 1975. *Οι Τουρκικές Ωμότητες στην Κύπρο. Τα Δεινά των Γερόντων και Γυναϊκόπαιδων*. Λευκωσία: Ιδιωτική έκδοση.
- McGarry, R. και S. Walklate. 2015. *Victims, Trauma, Testimony and Justice*. London / New York: Routledge.
- Menez, L.L. 2005. «The Place of a Forensic Archaeologist at a Crime Scene involving a Buried Body». *Forensic Science International* 152:311–15.
- Μηλιώνης, Π. 2024. «Ιστορικό τραύμα και προφορική ιστορία. Προϋποθέσεις και όρια για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο. Η διερεύνηση του ζητήματος μέσα από μαρτυρίες οικογενειών αγνοουμένων, ομάδων πολιτών και ΜΚΟ». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Migdalovitz C. 2001. *Cyprus: Status of U.N. Negotiations. Updated December 18, 2001*. CRS Issue Brief for Congress. Washington, DC: Congressional Research Service – The Library of Congress.
- Mikellide, M. 2017. «Recovery and Identification of Human Remains in Post-conflict Environments: A Comparative Study of the Humanitarian Forensic Programs in Cyprus and Kosovo». *Forensic Science International* 279:33–40. DOI: 10.1016/j.forsciint.2017.07.040
- Mishler, E.G. 1996. *Συνέντευξη Έρευνας*. Μτφρ. Ντ. Ρώντα.

- Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Moraitis, K. και C. Eliopoulos. 2015. «Forensic Archaeology in Greece». Στο *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, επιμ. W.J.M. Groen, N. Márquez-Grant και R.C. Janaway, 471–78. Oxford: Wiley Blackwell.
- Moran, K.S. και C.L. Gold, Επιμ. 2019. *Forensic Archaeology: Multidisciplinary Perspectives*. Cham: Springer International Publishing AG.
- Moyssi, N., Ktori, M. και U. Vehit. 2016. «Forensic Management of Artifacts in Human Identification: The Experience of the Committee on Missing Persons in Cyprus». *Journal of Forensic Identification* 66(3):209–31.
- Özkaleli, U. και Ö. Yilmaz. 2015. «What Was My War Like?». *International Feminist Journal of Politics* 17(1):137–56. DOI: 10.1080/14616742.2013.833700
- Papadakis, Y. 2005. *Echoes from the Dead Zone: Across the Cyprus Divide*. London: I.B. Tauris.
- Portelli, A. 1991. *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories. Form and Meaning in Oral History*. New York: State University of New York Press.
- Porter, E. 2007. «Women's Truth Narratives: The Power of Compassionate Listening». *Critical Half, Bi-Annual Journal of Women for Women International* 5(2):20–5.
- _____. 2016. «Gendered Narratives: Stories and Silences in Transitional Justice». *Human Rights Review* 17:35–50. DOI 10.1007/s12142-015-0389-8
- Rosenblatt, A. 2015. *Digging for the Disappeared: Forensic Science after Atrocity*. Stanford: Stanford University Press.
- Sant Cassia, P. 2001. «'Waiting for Ulysses': The Committee on Missing Persons». Στο *The Work of the UN in Cyprus: Promoting Peace and Development*, επιμ. O.P. Richmond και J. Ker-Lindsay, 193–235. Basingstoke: Palgrave.
- _____. 2005. *Bodies of Evidence: Burial, Memory, and the Recovery of Missing Persons in Cyprus*. New York / Oxford: Berghahn Books.
- Saul, F.P. και J.M. Saul. 2002. «Forensics, Archaeology and Taphonomy: A Symbiotic Relationship». Στο *Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory, and Archaeological Perspectives*, επιμ. W.D. Haglund και M.H. Sorg, 71–97. Boca Raton: CRC Press.
- Scott, D.D. και M. Connor. 2001. «The Role and Future of Archaeology in Forensic Science». *Historical Archaeology* 35(1):101–4.
- Scovazzi, T. και G. Citroni. 2007. *The Struggle against Enforced Disappearance and the 2007 United Nations Convention*. Leiden: Brill.
- Senehi, J., S. Ryan και S. Byrne. 2010. «Introduction to the Special Issue: Peacebuilding, Reconciliation and Transformation». *Peace and Conflict Studies* 17(1):1–42.
- Σεργίδης, Ν. 2016. *Φάκελος «Αγνοούμενοι της Κύπρου»*. Λευκωσία: Ιδιωτική έκδοση.
- Snow, C.C. 1982. «Forensic Anthropology». *Annual Review of Anthropology* 11:97–131.
- Sommer, B.W. και M.K. Quinlan. 2018. *The Oral History Method*, τρίτη έκδοση. Lanham: Rowman και Littlefield.
- Steadman, D.W. και W.D. Haglund. 2005. «The Scope of Anthropological Contributions to Human Rights Investigations». *Journal of Forensic Sciences* 50(1):23–30. DOI:10.1520/JFS2004214
- Steele, C. 2008. «Archaeology and Forensic Investigation of Recent Mass Graves: Ethical Issues for a New Practice of Archaeology». *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 4(3):414–28.
- Stover, E. και G. Peress. 1998. *The Graves. Srebrenica and Vukovar*. Zurich / Berlin / New York: Scalo.
- Stover, E. και M. Ryan. 2001. «Breaking Bread with the Dead». *Historical Archaeology* 35(1):7–25.
- Στυλιανούδη Μ.-Γ.Α. 2002. «Η Θεραπευτική Διάσταση της Συνέντευξης». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107(A):83–94. DOI: 10.12681/grs.9181
- Schmitt, S., A. Sozer, G. Fowler και D. Mazoori. 2015. «Physicians for Human Rights: The Role of Forensic Archaeology in Transitional Justice Contexts». Στο *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, επιμ. W.J.M. Groen, N. Márquez-Grant και R.C. Janaway, 77–82. Oxford: Wiley Blackwell.
- Schuldenrein, J., M.K. Trimble, S. Malin-Boyce και M. Smith. 2017. «Geoarchaeology, Forensics, and the Prosecution of Saddam Hussein: A Case Study from the Iraq War (2003–2011)». *Geoarchaeology: An International Journal* 32: 130–56. DOI: 10.1002/gea.21586
- Ta'ala, S.C., G.E. Berg και K. Haden. 2006. «Blunt Force Cranial Trauma in the Cambodian Killing Fields». *Journal of Forensic Sciences* 51(5):996–1001.
- _____. 2008. «Case Report 4.2: A Khmer Rouge Execution Method: Evidence from Choeung Ek». Στο *Identification of Traumatic Skeletal Injuries Resulting from Human Rights Abuses and Armed Conflicts*, επιμ. E.H. Kimmerle and J.P. Baraybar, 196–200. New York: CRC Press.
- Tidball-Binz, M.V. και S. Corder. 2022. «Humanitarian Forensic Action: A New Forensic Discipline Helping to Implement International Law and Construct Peace». *WIREs Forensic Science* 4(1):e1438. DOI: 10.1002/wfs2.1438
- Ubelaker, D.H., Επιμ. 2015. *The Global Practice of Forensic Science*. Oxford: Wiley Blackwell.
- _____. 2018. «A History of Forensic Anthropology». *American Journal of Physical Anthropology* 165:915–23.
- UNFICYP. 2013. «CMP Welcomes Iraqi Scientists in Learning Exchange». *The Blue Beret* (November/De-

- ember issue), 18.
- _____. 2017. CMP signs cooperation agreements with the International Committee of the Red Cross and the Argentinian Forensic Anthropology Team. <https://unficyp.unmissions.org/cmp-signs-cooperation-agreements-international-committee-red-cross-and-argentinian-forensic>
- University of Nicosia Research Foundation (UNFR) και Bahçeşehir Cyprus University (BAU). 2021. *Assessing Families' Needs of Identified Missing Persons*. Compact Research Report. Nicosia.
- Van IJzendoorn, M.H., M.J. Bakermans-Kranenburg και A. Sagi-Schwartz. 2003. «Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization». *Journal of Traumatic Stress* 16:459–69. DOI: 10.1023/A:1025706427300
- Von König, F., S. Robins και N. Khatri. 2024. *Guidance for Mediators on Addressing the Fate of Missing Persons*. Geneva: International Committee of the Red Cross.
- Wessling, R. 2015. «The INFORCE Foundation». Στο *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, επιμ. W.J.M. Groen, N. Márquez-Grant και R.C. Janaway, 439–51. Oxford: Wiley Blackwell.
- Wolfe-Steadman, D. και W.D. Haglund. 2005. «The Scope of Anthropological Contributions to Human Rights Investigations». *Journal of Forensic Sciences* 50(1):1–8.
- Χατζηκυριάκου, Σ. 2011. Ο Λόγος της Αντιγόνης, ντοκιμαντέρ του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου <https://www.digital-herodotus.eu/archive/video/items/424/o-logos-tes-antigones/>
- Χρυσάνθου, Χρ. 2004. *Κύπρος, 1972–1974: Με Αίμα Στέριωσε η Δημοκρατία: Ιστορική Ανάλυση, Ντοκουμέντα και Μαρτυρίες για την Αντίσταση εναντίον της Χούντας και της ΕΟΚΑ Β'.* Λευκωσία: χ. ό.
- _____. 2014. *Ο Άλλος Πόλεμος των Γιατρών το 1974: Προσωπικές Μαρτυρίες για την Περιθαλψη Τραυματιών κατά το Πραξικόπημα και την Τουρκική Εισβολή στην Κύπρο*, τομ. Α'. Λευκωσία: Ιατρικός Σύλλογος Λευκωσίας-Κερύνειας «Ιπποκράτης».
- _____. 2018. «Αντίσταση. Έτσι Υπερασπιστήκαμε τη Δημοκρατία...». *Μαρτυρίες για τους Αγώνες κατά του Πραξικοπήματος της Χούντας και της ΕΟΚΑ Β' στην Κύπρο*. Λευκωσία: Επιτροπή Καταρτισμού και Τήρησης Μητρώου Μαχητών της Αντίστασης.